

«Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών»
«Νεώτερη και Σύγχρονη Ιστορία της Ελλάδας»

Διπλωματική Εργασία
« Η ευρωπαϊκή επιρροή μέσα από το περιοδικό «Εργασία» τα έτη
1930-1934»

Μαρουσώ Τσιριγωτάκη

Επιβλέπων καθηγητής: Λυκούργος Κουρκουβέλας

Πειραιάς, 31 Ιανουάριου 2024

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας Μαρουσώς Τσιριγωτάκη» που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

«Η ευρωπαϊκή επιρροή μέσα από το περιοδικό «Εργασία» τα έτη
1930-1934»

Μαρουσώ Τσιριγωτάκη

A.M. 520330

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Λυκούργος Κουρκουβέλας

Επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας Διεθνών
Σχέσεων, Τμήμα Διαχείρισης Λιμένων και
Ναυτιλίας-ΕΚΠΑ

ΣΕΠ-ΕΑΠ[

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Νικόλαος Ροτζώκος

Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα
Πολιτικών Επιστημών στο ΑΠΘ

ΣΕΠ-ΕΑΠ

Πειραιάς, 31 Ιανουαρίου 2024

*«Στον πατέρα μου, που μου «κοινώνησε» την πίστη του στον Λόγο και στην Ιστορία, στη
μητέρα μου που άοκνα μας διδάσκει τη δύναμη της Ψυχής και στον θείο μου, Μάρκο
Μαρκαντωνάτο (2/1937-12/2023) που με έμαθε να θωρώ τον κόσμο με Αγάπη»*

Περίληψη

Το 1928, η ακράδαντη πολιτική κυριαρχία του Ελ. Βενιζέλου, του επέτρεπε να αισιοδοξεί για την πραγμάτωση του οράματός του, δηλαδή τον εκσυγχρονισμό/εξευρωπαϊσμό της χώρας και την εδραίωση ενός νέου εθνικού ιδεώδους, την πνευματική-πολιτιστική αναγέννηση του Ελληνισμού, ώστε να καλυφθεί το ιδεολογικό κενό που ακολούθησε την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας το 1922. Ο δυσπρόστατος χαρακτήρας της βενιζελικής στόχευσης εξυπηρετούσε, αφενός την προστασία του καθεστώτος από την όποια πιθανή ανατροπή του, αφετέρου εξασφάλιζε την εθνική ομοθυμία.

Στα ευρωπαϊκά συμφραζόμενά της η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του Ελ. Βενιζέλου μπορεί να ενταχθεί σε αντίστοιχες υιοθετήσεις οικονομικών μοντέλων που εφαρμόζονταν στην Ευρώπη. Παράλληλα, η διατύπωση του νέου εθνικού αφηγήματος συνδιαλέγεται με τις ιδεολογικές ανασημασιοδοτήσεις της έννοιας του έθνους που συμβαίνουν στο ευρωπαϊκό πνευματικό γίγνεσθαι. Σε ένα ακόμη ευρύτερο πλαίσιο εγγράφεται στις ιδεολογικές, πολιτικοκοινωνικές και οικονομικές αναζητήσεις του Μεσοπολέμου, απότοκα της κρίσης των νεωτερικών ιδεών και του φιλελεύθερου πολιτικού συστήματος.

Μέσα από την αρθρογραφία του βενιζελικού περιοδικού *Εργασία* σκιαγραφούνται οι προσπάθειες της κυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου για την επίτευξη των στόχων της: η σημαντικότητα της σύστασης του Συμβουλίου Επικρατείας και της Γερουσίας, η φιλειρηνική εξωτερική πολιτική και η παρουσία της χώρας στους διεθνείς θεσμούς, η νομοθέτηση κοινωνικών πολιτικών και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση για τη διασύνδεση της παιδείας με τις παραγωγικές ανάγκες της χώρας.

Όπως επίσης περιγράφεται, η επιδείνωση της ελληνικής οικονομίας το 1931 και η συντονισμένη και συνεχής αντιπολίτευσή απέναντι στην κυβέρνηση, παράγοντες που οδήγησαν στην παραίτηση του Ελ. Βενιζέλου και στη μη ολοκλήρωσή του έργου του.

Η κρίση του κοινοβουλευτισμού εξαιτίας της αδυναμίας του φιλελευθερισμού να ανταποκριθεί στις οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες τις εποχής και η ανάδυση αυταρχικών καθεστώτων στην Ευρώπη, δεν αφήνει αδιάφορο το περιοδικό. Μέσα από δημοσιεύσεις «γύρων συζητήσεων» ξεδιπλώνεται η ελληνική πολιτειολογική σκέψη για την αντιμετώπιση των δυσλειτουργιών του πολιτικού συστήματος, με πιο συγκροτημένη αυτή του Ελ. Βενιζέλου για την εισαγωγή διάταξης στο ελληνικό Σύνταγμα, αντίστοιχης με το άρθρο 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης. Παράλληλα και σε συνεργασία με το γαλλικό περιοδικό *Χρόνος*, εκφραστή του γαλλικού φιλελευθερισμού, η *Εργασία* δημοσιεύει άρθρα

αναφοράς και κριτικής σχετικά με τα κινήματα του φασισμού και του ναζισμού, υπό το
πρίσμα της ευρωπαϊκής και ελληνικής φιλελεύθερης σκέψης.

Λέξεις – Κλειδιά

Μεσοπόλεμος, πολιτική-οικονομική-κοινωνική κρίση, νέο εθνικό αφήγημα, αστικός
εκσυγχρονισμός, κοινοβουλευτισμός, Ελευθέριος Βενιζέλος

«The European influence through the magazine "Ergasia" during the years 1930-1934»

Marouso Tsirigotaki

Abstract

In 1928, the firm political dominance of El. Venizelos allowed him to be optimistic about the realisation of his vision, namely the modernization/europeanization of the country and the offer of a new national goal: the spiritual-cultural renaissance of Hellenism to fill the ideological gap that followed the collapse of the Great Idea in 1922. The dual character of Venizelist targeting served, on the one hand, to protect the regime from any possible overthrow and, on the other hand, to ensure national unanimity.

In its european context, the reform effort of El. Venizelos can be integrated into relevant adoptions of economic models applied in Europe. At the same time, the formulation of the new national narrative is part of the ideological re-signification of the concept of nation that is happening in european intellectual life. In one broader context, it is embedded in ideological, political, social and economic searches of the interwar period, the result of the crisis of modern ideas and the liberal political system.

Through the articles of the Venizelist magazine “*Ergasia*”, the efforts of the government of El. Venizelos to achieve its goals are outlined: the significance of the formation of the Council of State and the Senate, the pacifist foreign policy and the country's presence in international institutions, the legislation of social policies and the reformation for interconnection of education with the productive needs of the country.

As also described in the articles, the deterioration of the Greek economy in 1931 and the coordinated and continuous opposition to the government, led to the resignation of El. Venizelos and the non-completion of his work. The crisis of parliamentarism due to the inability of liberalism to respond to the economic and social needs of the time and the emergence of authoritarian regimes in Europe does not leave the magazine indifferent. "Discussion rounds" publications unfold the Greek political thinking addressing the dysfunctions of the political system, with more composed that of El. Venizelos on

introducing a provision in the Greek Constitution equivalent to Article 48 of the Weimar Constitution. Abreast and in collaboration with the French magazine “*Chronos*”, an supporter of French liberalism, “*Ergasia*” magazine publishes articles of reference and criticism on movements of fascism and nazism in the light of European and Greek liberal thought.

Keywords

Interwar period, political-economic-social crisis, new national narrative, urban modernisation, parliamentarism, Eleftherios Venizelos

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	v
Abstract	vii
Περιεχόμενα	ix
Εισαγωγή.....	1
1. «Διεθνής και Εσωτερική Πολιτική Κίνησις».....	6
1.1 Εσωτερική Πολιτική.....	6
1.2 Εξωτερική Πολιτική.....	13
2. «Ένας νέος κόσμος αρχίζει...»	18
2.1 Από τον εθνικισμό στον πνευματικό εθνισμό.....	18
2.1.1 Δεύτερες σκέψεις	18
2.2 Αστικός εκσυγχρονισμός :Μια προσπάθεια εξευρωπαϊσμού.....	29
2.3 "Η Μεγάλη Τετραετία 1928-1932": Μια Αποτίμηση.....	38
3. Από τον Φιλελευθερισμό στον Ολοκληρωτισμό:Η κοινοβουλευτική κρίση στην Ευρώπη.....	42
3.1 Οι συζητήσεις για την κοινοβουλευτική κρίση στο περιοδικό “Εργασία”	42
3.2 Το άρθρο 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης και η συνταγματική πρόταση του Ελ. Βενιζέλου	47
3.3 Φασισμός-Εθνικοσοσιαλισμός:Οι εναλλακτικές μοντερνιστικές επιλογές.....	52
4. Συμπεράσματα.....	58
Βιβλιογραφία.....	59

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

ΚτΕ	Κοινωνία των Εθνών
Κ.Φ.	Κόμμα Φιλελευθέρων
Λ.Κ.	Λαϊκό Κόμμα
Ε.Ο.	Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία
ΠτΔ	Πρόεδρος της Δημοκρατίας
Α.Ο.Σ.	Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο
Η.Π.Α.	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής

Εισαγωγή

Την περίοδο του Μεσοπολέμου (1918-1939) η Ευρώπη και η Ελλάδα βίωσαν μια πολυσχιδή κρίση, απότοκο των ριζικών αλλαγών που συντελέστηκαν στο πολιτικοκοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της οικονομικής κρίσης που επακολούθησε. Η αδυναμία του έως τότε κυρίαρχου φιλελεύθερου-καπιταλιστικού συστήματος να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της εποχής και ο φόβος εξάπλωσης του κομμουνισμού στη Δυτική Ευρώπη, ευνόησε την εξάπλωση του εθνικισμού. Αποτέλεσμα ήταν, η ανάδυση ολοκληρωτικών καθεστώτων, όπως αυτά της φασιστικής Ιταλίας και της χιτλερικής Γερμανίας.

Ο στόχος μας σε αυτή την διπλωματική εργασία ήταν να αναδιφήσουμε, εάν συγκεκριμένα φαινόμενα τα οποία σημειώνονται στον ελλαδικό χώρο εντάσσονται σε αντίστοιχες διεργασίες στην Ευρώπη και δεν είναι αυθύπαρκτα. Συγκεκριμένα, επιδίωξη μας ήταν να ερευνήσουμε τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο όραμα του Ελ. Βενιζέλου για τον εκσυγχρονισμό της χώρας και της δημιουργίας ενός νέου εθνικού αφηγήματος με το ευρωπαϊκό ιδεολογικό γίνεσθαι. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η αντιμετώπιση από την ελληνική πολιτική της κρίσης της Δημοκρατίας, η οποία είχε εξαπλωθεί σταδιακά στην Ευρώπη μετά τη διάψευση των φιλελεύθερων οραμάτων για ένα καλύτερο κόσμο.

Στη νοερή διαδρομή μας οδηγός και κύρια βιβλιογραφική πηγή μας ήταν το περιοδικό «Εργασία Εβδομαδιαία Επιθεώρησης Όργανον Ερεύνης των ζωντανών προβλημάτων της χώρας». Η χρονική περίοδο προς εξέταση ήταν το διάστημα 18 Ιανουαρίου 1930 έως και 30 Δεκεμβρίου 1934, σύμφωνα με τα διαθέσιμα ψηφιοποιημένα τεύχη του περιοδικού από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους του νομού Ηλείας.

Η έκδοσή του ξεκινά τον Ιανουάριο του 1930 και ήταν το κύριο όργανο επιρροής της κοινής γνώμης του Κόμματος Φιλελεύθερων, εκτός των αντίστοιχων εφημερίδων. Στην προμετωπίδα του περιοδικού αναφέρονται οι ιδρυτές του: «Ν. ΑΒΡΑΑΜ, ΑΓΓ. ΒΑΡΒΑΓΙΑΝΝΗΣ, ΑΛΕΞ. ΒΕΡΔΕΛΗΣ, ΜΙΧ. ΓΕΩΡΓΑΝΤΑΣ, ΦΩΚΙΩΝ ΖΑΪΜΗΣ, ΣΤ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΛΕΩΝ ΜΑΚΚΑΣ, ΣΠΥΡΟΣ ΜΕΛΑΣ». Ανάμεσα τους ξεχωρίζουμε ενεργούς βουλευτές του Κόμματος Φιλελευθέρων, τους Ν. Αβραάμ, βουλευτή Πειραιώς και οι Αγγ. Βαρβαγιάννης, Φ. Ζαΐμης και Λ. Μακκάς βουλευτές Αθηνών, γεγονός που επιβεβαιώνει την άμεση σύνδεση του περιοδικού με τη βενιζελική παράταξη, δηλώνοντας ταυτόχρονα και τη «στράτευση του».

Ο χαρακτηρισμός, όμως, του περιοδικού ως «στρατευμένου», μας έθεσε ευθύς αμέσως περιορισμούς στην πιο αντικειμενική ανάγνωση των γεγονότων και πολιτικών πράξεων, εξαιτίας της υποκειμενικότητας του ίδιου του περιοδικού. Περαιτέρω, το ίδιο το περιοδικό εξαιτίας του πολιτικού του χαρακτήρα, προσάρμοζε το εύρος της θεματολογίας του ανάλογα με την ροή των γεγονότων. Για παράδειγμα, το 1932, όπως ήταν φυσικό, το μεγαλύτερο μέρος της αρθρογραφίας αφιερώθηκε στην οικονομική κρίση. Ωστόσο, μας επέτρεψε να προσεγγίσουμε σε ικανοποιητικό βαθμό την ερμηνεία και πρόσληψη των θεμάτων που μας απασχολούν από την πλευρά των φιλελευθέρων, αλλά και να παρατηρήσουμε τις μετακινήσεις ενδιαφέροντος ανάμεσα στα πολιτικά-κοινωνικά-πολιτιστικά και οικονομικά δρώμενα.

Μια από τις επιλογές μας ήταν να ακολουθήσουμε σε κάποιες περιπτώσεις τον τρόπο γραφής των ονομάτων, όπως στην περίπτωση του Κ. Ζαβιτσιάνου, το επίθετο του οποίου αναγράφεται ως Ζαβιτζιάνος, στα αναφερόμενα/υπογραφόμενα προς και από αυτόν άρθρα. Επίσης, κάποιοι τίτλοι ενοτήτων αντιστοιχούν στους τίτλους κατηγοριοποίησης του ετήσιου καταλόγου άρθρων που εξέδιδε το περιοδικό στις αρχές του επόμενου έτους.

Στο πρώτο κεφαλαίο παρουσιάζουμε την εσωτερική και εξωτερική πολιτική κατά την περίοδο 1930-1934 σε δύο ενότητες. Η ένταξη αποσπασμάτων από διάφορα άρθρα του περιοδικού επιλέχθηκε με την πρόθεση η παράθεσή τους να δώσει μια πιο σαφή εικόνα για την πρόσληψη των γεγονότων από τη φιλελεύθερη παράταξη. Για την εσωτερική πολιτική επιλέξαμε ως σημείο εκκίνησης-αναφοράς την κήρυξη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας το 1924, καθώς η μη αναγνώριση της μονιμότητας του πολιτεύματος από το Λαϊκό Κόμμα και τον αρχηγό του Π. Τσαλδάρη, αποτέλεσε ένα από τα κύρια επιχειρήματα της βενιζελικής παράταξης καθόλη τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου. Επρόκειτο για γεγονός που εκμεταλλεύτηκε ο Ελ. Βενιζέλος κατά την προεκλογική περίοδο του 1932 για να μετατοπίσει το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης από την οικονομική κατάσταση στο πολιτειακό.

Εν συνεχεία αναφερόμαστε στην αφορμή εκδήλωσης της βενιζελογενούς αντιπολίτευσης, η οποία αποτελούνταν από τους Αλ. Παπαναστασίου, Γ. Καφαντάρη, Κ. Ζαβιτσιάνο. Επόμενο κομβικό σημείο αναφοράς είναι η οικονομική κρίση του 1931 και η αποχώρηση της αγγλικής στερλίνας από το «χρυσό κανόνα», γεγονός που υπήρξε καταλύτης για τα ελληνικά οικονομικά και πολιτικά δρώμενα. Η αποτυχία του Ελ. Βενιζέλου να εξασφαλίσει επαρκείς οικονομικούς πόρους για τις ανάγκες της χώρας μέσω εξωτερικής δανειοδότησης

οδήγησε στην κήρυξη του χρεοστασίου και την παραίτηση της κυβέρνησής του, εγκαινιάζοντας μια νέα περίοδο πολιτικής αστάθειας για τη χώρα. Η ενότητα της εσωτερικής πολιτικής κλείνει με το κίνημα Πλαστήρα της 6^η Μαρτίου 1933, την επομένη μέρα μετά την ήττα του Κόμματος Φιλελευθέρων στις εκλογές και την απόπειρα δολοφονίας του Ελ. Βενιζέλου λίγους μήνες αργότερα.

Στην ενότητα της εξωτερικής πολιτικής παρουσιάζουμε το νέο δόγμα της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας, το οποίο εγκαινιάστηκε μετά το 1922 και εξακολουθεί να εφαρμόζεται έως σήμερα. Η χώρα είχε διακηρύξει τη προσήλωσή της στην ειρήνη και στον σεβασμό του διεθνούς δικαίου, απολύοντας την επιθετική πολιτική των προηγούμενων ετών. Στη συνέχεια αναφερόμαστε στους στόχους της εξωτερικής πολιτικής του Ελ. Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932, τις συμφωνίες που υπογράφηκαν με ιδιαίτερη έμφαση στην ελληνοτουρκική συμφωνία του 1930. Τέλος, παρουσιάζουμε τις αντιδράσεις για την υπογραφή του Βαλκανικού Συμφώνου το 1934 από την κυβέρνηση του Π. Τσαλδάρη.

Το δεύτερο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στη «Μεγάλη Τετραετία» του Ελ. Βενιζέλου, όπως είθισται να ονομάζεται η διακυβέρνηση της περιόδου 1928-1932. Η επιλογή αυτή εδράζεται στην υπόρρητη σχέση μεταξύ του βενιζελικού οράματος, το οποίο συμπυκνώνεται στη δημιουργία ενός νέου εθνικού αφηγήματος και στον εκσυγχρονισμό της χώρας κατά το δυτικό πρότυπο, με τις αντίστοιχες διεργασίες στην Ευρώπη.

Η πρώτη ενότητα αναφέρεται στην προσπάθεια δημιουργίας και εμφύσησης στο εθνικό συλλογικό μιας «Νέας Μεγάλης Ιδέας», που θα κάλυπτε το ιδεολογικό κενό μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Στο πλαίσιο αυτό παρουσιάζεται η πρόκριση της ταυτότητας του Ελληνισμού ως πνευματικού-πολιτιστικού παράγοντα στο διεθνές γίγνεσθαι και οι μεθερμηνείες του ελληνικού επεκτατισμού. Η διαδικασία αυτή είχε ως αποτέλεσμα την μεταβολή της πρόσληψης της έννοιας του έθνους και εντάσσεται στην ευρύτερη σχετική ιδεολογική συζήτηση που διεξάγεται στην Ευρώπη την ίδια περίοδο. Στην υποενότητα που ακολουθεί αναφέρονται, μέσα από τρεις έρευνες που διεξήγε το περιοδικό *Εργασία*, οι απόψεις σχετικά με την ύπαρξη ή μη ενός ιδιότυπου ελληνικού πολιτισμού. Μέσα από τον «διάλογο» αυτό αναδεικνύεται και το χάσμα ανάμεσα στην προπολεμική και μεσοπολεμική γενιά.

Στη δεύτερη ενότητα αναφερόμαστε στο εκσυγχρονιστικό έργο του Ελ. Βενιζέλου με αναφορές στην ευρωπαϊκή κατεύθυνση του κράτους, μέσω της ένθερμης υποστήριξης της πρότασης Briand για τη δημιουργία μιας Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας και στους θεσμούς που συστήθηκαν για την θωράκιση του κράτους. Αναφορά γίνεται και στις κυβερνητικές πρωτοβουλίες σχετικά με την εφαρμογή κοινωνικών πολιτικών, αλλά και στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση των ετών 1929-1932, η οποία αποτέλεσε τον κύριο εκπρόσωπο του οράματος του αστικού εκσυγχρονισμού. Η τελευταία ενότητα του κεφαλαίου αναφέρεται στην αποτίμηση του έργου της κυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου την περίοδο 1928-1932, στην πρόσληψη της ήττας στις εκλογές του 1932 και 1934 καθώς και στα αίτια αυτών, μέσα από τη σχετική αρθρογραφία που φιλοξενείται στο περιοδικό *Εργασία*.

Το τρίτο κεφάλαιο πραγματεύεται την κρίση του κοινοβουλευτισμού στην Ευρώπη, η οποία προέκυψε από την αδυναμία του κλασικού φιλελευθέρου συστήματος και του καπιταλισμού να αντιμετωπίσει επιτυχώς τις κοινωνικές και οικονομικές αναταράξεις του Μεσοπολέμου. Στην πρώτη ενότητα παρουσιάζονται οι απόψεις της ευρύτερης φιλελεύθερης παράταξης σχετικά με τα αίτια και τους τρόπους αντιμετώπισης της κρίσης του κοινοβουλευτισμού.

Ο τρόπος παράθεσης των αντιλήψεων και προσλήψεων επί του θέματος, ο οποίος επιλέχθηκε ήταν μέσω της παρουσίασης τριών «κύκλων συζητήσεων» που δημοσιεύτηκαν στην *Εργασία*, ώστε να είναι πρόδηλο τόσο το εύρος των προτάσεων, όσο και τα σημεία σύγκλισης και απόκλισης. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι παρουσιάζονται οι απόψεις των Γ. Παπανδρέου, Ι. Σοφιανόπουλου και Κ. Ζαβιτσιάνου. Με εξαίρεση τον τελευταίο, ο οποίος υπερασπίζεται την υιοθέτηση του αμερικανικού μοντέλου διακυβέρνησης ως λύση στη δυσλειτουργία του συστήματος, οι υπόλοιποι «συνομιλητές», είτε πολιτικοί είτε διανοούμενοι συγκλίνουν στην άποψη ότι πρέπει να υιοθετηθούν ηπιότερα μέτρα ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας.

Στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζεται η πρόταση του Ελ. Βενιζέλου για την εισαγωγή στο ελληνικό Σύνταγμα σχετικού άρθρου με το άρθρο 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης, η οποία κατατέθηκε τον Μάιο του 1932 μαζί με την παραίτηση της κυβέρνησής του, καθώς και η πρόσληψή της από τον πολιτικό κόσμο. Επιπλέον, αναφερόμαστε τόσο στην πρόταση, που διατυπώνεται μέσα από τις σελίδες της *Εργασίας* το 1934, για την αναρρίχηση του Ελ. Βενιζέλου στο ανώτατο πολιτειακό αξίωμα, όσο και σκέψεις του φιλελευθέρου ηγέτη για μια πιθανή πολιτειακή μεταρρύθμιση, βασιζόμενη στο αμερικανικό και γαλλικό

προεδρικό σύστημα διακυβέρνησης, όπως αυτές καταγράφηκαν στο γνωστό «Κίτρινο Τετράδιο».

Στην τρίτη ενότητα, βασιζόμενοι στο εύρος των άρθρων, παρουσιάζουμε τα κινήματα του Φασισμού και του Εθνικοσοσιαλισμού/Ναζισμού, τα οποία αποτέλεσαν έναν εναλλακτικό μοντερνιστικό τρόπο διακυβέρνησης απέναντι σε έναν εξουθενωμένο φιλελευθερισμό. Το ενδιαφέρον του περιοδικού *Εργασία* εστιάστηκε για τη μεν φασιστική Ιταλία στα οικονομικά και κοινωνικά προγράμματα, όπου δεν έλειπαν οι προτάσεις για μερική εφαρμογή τους και στην Ελλάδα για την αντιμετώπιση της κρίσης, για τη δε χιτλερική Γερμανία στην επιθετικότητα του καθεστώτος και στον φόβο ενός νέου παγκοσμίου πολέμου.

1. «Διεθνής και Εσωτερική Πολιτική Κινήσεις»

1.1 Εσωτερική Πολιτική

Από την κήρυξη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, στις 25 Μαρτίου 1924, ακολούθησαν τέσσερα χρόνια πολιτικής αστάθειας έως τις εκλογές του 1928, οι οποίες ήταν θριαμβευτικές για το Κόμμα Φιλελεύθερων (εφ. Κ.Φ.) και τον ίδιο τον Ελ. Βενιζέλο. Η πολιτική κυριαρχία του φιλελεύθερου χώρου επικυρώθηκε ένα χρόνο αργότερα στις εκλογές για το νεοσύστατο σώμα της Γερουσίας.¹

Η συμμετοχή στο κυβερνητικό σχήμα των Αλ. Καραπάνου και Π. Πετρίδη, οι οποίοι δεν ανήκαν στον παραδοσιακό βενιζελικό χώρο, αλλά και του Κ. Ζαβιτσιάνου, ο οποίος δεν τον είχε στηρίξει την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, εξέφραζε τη διακηρυγμένη πρόθεσή του πρωθυπουργού για υπέρβαση των πολιτικών αντιπαραθέσεων, προαναγγέλλοντας μια περίοδο πολιτικής σταθερότητας και ηρεμίας για τη χώρα.² Ωστόσο, οι πολιτικές εντάσεις δεν άργησαν να αναζωπυρωθούν. Το 1929, ο κυβερνητικός ανασχηματισμός συμπεριέλαβε τους Στ. Γονατά και Βυρ. Καραπαναγιώτη, που είχαν άμεση εμπλοκή στη Δίκη των Έξι. Η είσοδός τους στην κυβέρνηση είχε ως αποτέλεσμα την αποχώρηση του Λαϊκού Κόμματος (εφ. Λ.Κ.) από τις εργασίες της Βουλής για ένα εξάμηνο ως ένδειξη διαμαρτυρίας.³

Παράλληλα, η πρόταση του Ελ. Βενιζέλου για την ανάδειξη του Αλεξ. Ζαΐμη στη θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας (εφ. ΠτΔ), μετά την παραίτηση του Παν. Κουντουριώτη, λόγω ηλικίας και εξαιτίας της καταπονημένης υγείας του, αποτέλεσε την αφορμή για την εκδήλωση ενός αντιπολιτευτικού πυρήνα μέσα στην ευρεία φιλελεύθερη παράταξη.⁴ Η βενιζελογενής αντιπολίτευση, αποτελούνταν από τους Αλ. Παπαναστασίου (Αγροτικών

¹Βερέμης Θ., *Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οραματιστής του εφικτού*, εκδ. ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, Αθήνα, 2017, σ. 15, 146. Στο ίδιο, σ. 15. Μετά την κυβέρνηση Αλ. Παπαναστασίου έως και το 1928 ακολούθησαν οι κυβερνήσεις Σοφούλη, Αν. Μιχαλακόπουλου, η δικτατορία Θ. Πάγκαλου, η κυβέρνηση Γ. Κονδύλη και η οικουμενική κυβέρνηση Αλεξ. Ζαΐμη. Στις εκλογές του 1928 η βενιζελική παράταξη κέρδισε 225 έδρες από τις 250

²Μαραντζίδης Ν., «Α. Η επάνοδος στην εξουσία», κεφ. VII «Η μεγάλη τετραετία», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Τα ΝΕΑ-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα, 2005, σσ.295-296 Στο ίδιο σ. 296, η παραίτηση κ. Ζαβιτσιάνου έδωσε την ευκαιρία στον Α. Μιχαλακόπουλο να εισέλθει στην Κυβέρνηση στη θέση του Αντιπροέδρου και του Υπουργού Εξωτερικών

³Στο ίδιο, «Α. Η επάνοδος στην εξουσία», σ.295 οι Αλ. Καραπάνος και Π. Πετρίδης αποχώρησαν από την κυβέρνηση, κατά τη διάρκεια της Δίκης των Έξι, ο Κ. Γονατάς ήταν Πρωθυπουργός και ο Βυρ. Καραπαναγιώτης μέλος του Δικαστηρίου

⁴Οικονόμου Ν., «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 35β, Παραπολιτικά Εκδόσεις Α.Ε., 2015, σσ.51-52

Εργατικών Κόμμα), Γ. Καφαντάρη (Προοδευτικών Κόμμα) και Κ. Ζαβιτσιάνο (Κόμμα Προοδευτικής Ενώσεως), που στο ενδιάμεσο, είχε παραιτηθεί από Υπουργός Εσωτερικών.⁵

Αυτές οι «σαφείς τίνες τάσεις φυγοκέντρου δυνάμεως, μέσα εις το δημοκρατικόν στρατόπεδο», που εκδηλώνονται είτε με τη στροφή «... προς τα αριστερότερα..» είτε με την εκδήλωση ιδεών «..εθνικιστικωτέρας του δέοντος ..» διαφοροποιούνταν από τον βενιζελισμό ως προς την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων.⁶ Δεν αποκλίνουν δε, από το ευρωπαϊκό πολιτικό γίγνεσθαι όπου παρατηρούνται αντίστοιχα φαινόμενα προσχώρησης πολιτικών, είτε σε δεξιότερα είτε σε αριστερότερα πολιτικά σχήματα.⁷

Στο τελευταίο τετράμηνο του 1931, η απόφαση της βρετανικής κυβέρνησης να αποσυνδέσει τη στερλίνα από τον «χρυσό κανόνα» εξαιτίας της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης αποτέλεσε τη θρυαλλίδα οικονομικών και πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα. Σε οικονομικό επίπεδο αποσταθεροποίησε τη δραχμή, που ήταν συνδεδεμένη με τη στερλίνα.⁸ Σε πολιτικό επίπεδο, η απόφαση του Ελ. Βενιζέλου να παραμείνει το εθνικό νόμισμα στο «χρυσό κανόνα», συνδέοντας το με δολάριο προς εξασφάλιση της νομισματικής σταθερότητας, αποδείχθηκε λανθασμένη, καθώς δεν κατάφερε να μειώσει τις επιπτώσεις της κρίσης.⁹

Η κυβέρνηση βρέθηκε μεταξύ σφύρας και άκμονος, αφού δεχόταν ταυτόχρονα πιέσεις από τους δανειστές της και από κοινωνικές ομάδες, οι οποίες βίωναν μια διαρκή επιδείνωση του βιοτικού της επιπέδου.¹⁰ Υπό αυτές τις συνθήκες, στις αρχές του 1932, ο Ελ. Βενιζέλος αιτήθηκε την αναστολή της καταβολής των χρεολυσίων για πέντε έτη και την παροχή νέου

⁵Μαραντίζης Ν., ο.π., «Α. Η επάνοδος στην εξουσία», 2005, σ.296

⁶Της Συντάξεως, «Τα ζωντανά προβλήματα της χώρας: Η αλληλεγγύη των δημοκρατικών», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ.65, Αθήνα, 28/03/1931, σ.295

⁷Σκαλιδάκης Γ., «Ακολουθώντας το παράδειγμα του αείμνηστου αρχηγού Ελευθέριου Βενιζέλου», στο: *Η πολιτική κληρονομία του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Τ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σ. 25

⁸Κεσσόπουλος Αλ., «Η επιρροή του Γερμανικού Δικαίου της ανάγκης στη σκέψη του Βενιζέλου και το αποτύπωμα της στο Σύνταγμα του 1952», στο: *Η πολιτική κληρονομία του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Τ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σσ. 230-231 Στο ίδιο, σσ.231-232

⁹Κωστής Κ., «Γ. Το στοίχημα της οικονομίας: αντιμέτωποι με τη διεθνή οικονομική κρίση», κεφ. VII «Η μεγάλη τετραετία», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, κεφ. VII «Η μεγάλη τετραετία», Τα ΝΕΑ-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα, 2005, σ.339

¹⁰Κεσσόπουλος Αλ., ο.π., 2021, σ. 232

δάνειου ύψους 50 εκατομμυρίων δολαρίων από τις Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες παρέπεμψαν το ελληνικό αίτημα στην Κοινωνία των Εθνών (εφ. ΚτΕ).¹¹

Τον Μάρτιο του 1932, ο πρωθυπουργός συγκάλεσε σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών με θέμα τη σύσταση Οικουμενικής Κυβέρνησης για την αντιμετώπιση της κρίσης. Ο αρχηγός του Λ.Κ., Π. Τσαλδάρης απέρριψε την πρόταση, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους, αντιπροτείνοντας μια κυβέρνηση συνασπισμού των φιλελεύθερων κομμάτων ή τη διενέργεια εκλογών.¹² Στην πρότασή του αποδίδεται μικροκομματικό συμφέρον, σύμφωνα με τον αρθρογράφο του περιοδικού *Εργασία*: «...η κυρία σκέψις αυτού και του κόμματός του ...είνε ουχί πως θ' αντιμετωπισθή κατά τον αποτελεσματικώτερον τρόπον η κρίσις, ...αλλά πως θα εξασφαλισθή η υπό του κόμματός του κατάληψις της αρχής.»¹³

Οι εξελίξεις τους επόμενους μήνες εγκαίνιασαν μια νέα περίοδο πολιτικής αστάθειας και έντασης. Η απόρριψη του ελληνικού αιτήματος για οικονομική βοήθεια από την ΚτΕ ανάγκασε την κυβέρνηση να αποσυνδέσει τη δραχμή από τον «χρυσό κανόνα», να κηρύξει το χρεοστάσιο και τέλος να παραιτηθεί.¹⁴ Στο διάστημα που ακολούθησε ως τις εκλογές της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932, ο Ελ. Βενιζέλος στοχεύοντας στη συσπείρωση των οπαδών του κατάφερε να στρέψει το διακύβευμα των εκλογών από τον οικονομικό-κοινωνικό τομέα στον πολιτειακό, εκμεταλλευόμενος τη συνεχή άρνηση του Π. Τσαλδάρη να αναγνωρίσει την Αβασίλευτη Δημοκρατία ως το νόμιμο πολίτευμα της χώρας.¹⁵

Οι τίτλοι κάποιων άρθρων της «*Εργασίας*» είναι χαρακτηριστικοί της προεκλογικής πολιτικής που ακολούθησε ο Ελ. Βενιζέλος: «*Το Λαϊκόν Κόμμα παραμένει πάντοτε μοναρχικόν*» (τ. 137, 31/07/1932), «*Ουδέν καθεστώς εδέχθη ποτέ ν' αυτοκτονήση*» (τ. 140, 04/09/1932), «*Τι πρέπει να σκεφθή κάθε πολίτης επί του καθεστωτικού*» (τ. 141, 11/09/1932) «*η 25^η Σεπτεμβρίου δεν θα γίνη μια νέα αποφράς ημέρα δια το έθνος*» (τ. 143, 25/09/1932). Επιπλέον, δημοσιεύτηκαν μια σειρά άρθρων και δηλώσεις του Ελ. Βενιζέλου κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας με το γενικό τίτλο «*Ο Αγών του Ελευθέριου Βενιζέλου προς πλήρη διαφώτισιν του ελληνικού λαού*».¹⁶ Η σκοπιμότητα αυτής της

¹¹Κεσσόπουλος Αλ., ο.π., 2021, σ.231.

¹²Μαραντζίδης Ν., «Δ. Η πορεία προς την πόλωση», κεφ. VII «Η μεγάλη τετραετία», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Τα ΝΕΑ-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα, 2005, σ.341

¹³Α.Ν. «ο κ. Βενιζέλος και ο κ. Τσαλδάρης», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 120, Αθήνα 16/04/1932, σ. 463-464

¹⁴Κεσσόπουλος Αλ., ο.π., 2021, σ.232.

¹⁵Μαραντζίδης Ν., ο.π., «Δ. Η πορεία προς την πόλωση», 2005, σ.345.

¹⁶Της Συντάξεως, «Ο αγών του Ελευθέριου Βενιζέλου προς πλήρη διαφώτισιν του ελληνικού λαού Η σταθεροποιήσις και τα φορολογικά Βάρη, δηλώσεις και άρθρα μια εβδομάδος» στο περιοδικό: *Εργασία*, τ. 142, Αθήνα, 18/0/09/1932, σσ. 1167-1175

ενέργειας ίσως ήταν η αύξηση της δημοτικότητας της κυβέρνησης, η οποία είχε πληγεί καθ' όλη τη διάρκεια της τετραετίας, κυρίως εξαιτίας της ανάδειξης από τον αντιπολιτευόμενο Τύπο φανταστικών ή πραγματικών οικονομικών σκανδάλων.¹⁷

Το προεκλογικό κλίμα οξύνθηκε ακόμη περισσότερο μετά τη συντονισμένη καταγγελία των Αλ. Παπαναστασίου, Γ. Καφαντάρη, Κ. Ζαβιτσίανου και Π. Τσαλδάρη ότι ο Ελ. Βενιζέλος αποτελεί τη μόνη πραγματική απειλή για το πολίτευμα, ύστερα από δήλωση του τελευταίου ότι μια στρατιωτική επέμβαση ήταν καλοδεχούμενη σε περίπτωση κινδύνου του πολιτεύματος.¹⁸ Ο αρχηγός του Κ.Φ. ανταπάντησε ότι η συνεργασία «*Δημοκρατικών και Μοναρχικών*» αυξάνει του κινδύνους ανατροπής του παρόντος πολιτεύματος και επαναφοράς της βασιλευομένης δημοκρατίας.¹⁹

Το εκλογικό αποτέλεσμα του Σεπτεμβρίου επιβεβαίωσε, αφενός την μεγάλη απώλεια της εκλογικής δύναμης του Κ.Φ. αφετέρου δεν επηρέασε τον συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων, όπως αυτός είχε διαμορφωθεί από τις εκλογές του 1928.²⁰ Ο Ελ. Βενιζέλος επανέφερε την πρόταση για συγκρότηση οικουμενικής κυβέρνησης, επιδιώκοντας τον επιμερισμό του πολιτικού κόστους των επώδυνων οικονομικών αποφάσεων σε όλα τα κοινοβουλευτικά κόμματα. Ο Π. Τσαλδάρης απέρριψε την πρόταση ακόμη μια φορά, με το επιχείρημα ότι μια οικουμενική κυβέρνηση «*είναι ανώμαλος δια το κοινοβουλευτικόν ήμων πολίτευμα καθ' όσον ουσιαστικών καταλύει τούτο και ...είναι επικίνδυνος δια τα συμφέροντα της χώρας*».²¹

Ένα μήνα μετά τις εκλογές ο αρχηγός του Λ.Κ. αναγνώρισε τη νομιμότητα του ισχύοντος πολιτεύματος εξασφαλίζοντας τη ψήφο ανοχής του Κ.Φ. για τον σχηματισμό κυβέρνησης μειοψηφίας.²² Τον Ιανουάριο του 1933, το Κ.Φ. απέσυρε την εμπιστοσύνη του από την κυβέρνηση, με αποτέλεσμα την κήρυξη εκλογών για τον Μάρτιο του ίδιου έτους. Η κίνηση

¹⁷Μαραντζίδης Ν., «Α. Η επάνοδος στην εξουσία», ο.π., 2005, σ.303

¹⁸Μαραντζίδης Ν., «Δ. Η πορεία προς την πόλωση», ο.π., 2005, σσ.343-344

¹⁹Νικολόπουλος Αντ., «Ας προσέξουν οι δημοκρατικοί αρχηγοί μήπως ανατρέψουν αυτοί την δημοκρατίαν!», στο περιοδικό: *Εργασία*, τ. 137, Αθήνα, 14/08/1932, σσ. 1007-1008

²⁰Μαραντζίδης Ν., «Δ. Η πορεία προς την πόλωση», ο.π., 2005, σ.345. Στο Βερέμης Θ., ο.π., 2017, σσ. 169-170 Η κατανομή των εδρών ήταν η εξής: Κ.Φ. 98 έδρες, Λ.Κ. 95 Κόμμα Προοδευτικών (Γ. Καφαντάρης) 15, Αγροτικό-Εργατικό (Αλ. Παπαναστασίου) 8 , Εθνικό Ριζοσπαστικό (Γ. Κονδύλης) 6 και Κομμουνιστικό Κόμμα 10

²¹Α.Ν. «Αν ματαιωθεί η Οικουμενική επιβάλλεται η άμεσος ενέργεια εκλογών», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 146, Αθήνα 16/10/1932, σ. 1295-1296. Για την άρνηση του Π. Τσαλδάρη δημοσιεύεται στο περιοδικό «Εργασία» το μεταφρασμένο άρθρο του Jacques Bardoux με τίτλο «Το έργο μιας κυβερνήσεως εθνικής ενώσεως Το Υπουργείον Μακδοναλδ και η ανόρθωσις της Μεγάλης Βρετανίας» με υπότιτλο «Αφιερούται εις τον κ. Π. Τσαλδάρην»

²²Βερέμης Θ., ο.π., 2017, σ. 170

αυτή μπορεί να ερμηνευτεί, είτε ως εξασφάλιση από την πλευρά του Ελ. Βενιζέλου μιας εκλογικής συνεργασίας με τα βενιζελογενή κόμματα, είτε ως αντίδραση στην αλλοίωση της σύνθεσης του στρατεύματος από των υπουργό Στρατιωτικών Γ. Κονδύλη, ο οποίος είχε μετακινηθεί από την βενιζελική στην αντιβενιζελική παράταξη.²³

«Η εκλογική αναμέτρηση της 5^{ης} Μαρτίου 1933 υπήρξε η πιο πολωμένη και πιο αμφίρροπη αναμέτρηση του Μεσοπολέμου.».²⁴ Η συσπείρωση των οπαδών των κυρίαρχων παρατάξεων ήταν σχεδόν απόλυτη. Δύο αντίπαλοι σχηματισμοί συγκροτήθηκαν: ο βενιζελικός Εθνικός Συνασπισμός και η Ηνωμένη Αντιπολίτευση.²⁵ Για τον αρχισυντάκτη του περιοδικού *Εργασία*, Αντ. Ι. Νικολόπουλο, η νίκη του Εθνικού Συνασπισμού θεωρούνταν βεβαία εξαιτίας του ρεύματος, «το οποίον ήρχισε να εκδηλούται εις όλην την χώραν υπέρ των συμπρατόντων...». Ακριβώς αντίθετη εικόνα περιγράφονταν για το αντίπαλο στρατόπεδο: «Εις τον συνασπισμόν της αντιπολιτεύσεως, αμυχανία και απογοήτευσις: παράγοντες ισχυροί, στοιχεία επίλεκτα, αισθάνονται το καθήκον ν' αποχωρήσουν εκ των τάξεων αυτής, διότι δεν ευρίσκουν τι άξιον υπέρ του οποίου ν' αγωνισθούν.».²⁶

Βέβαια, ο αρθρογράφος δεν μας παρέχει περισσότερες πληροφορίες σχετικά, ούτε με την ταυτότητα των ισχυρών παραγόντων, ούτε των επίλεκτων στοιχείων που αισθάνονται όχι απλά την ανάγκη, αλλά το καθήκον να αποχωρήσουν. Συνεπώς, δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων, καθώς δεν καθίσταται σαφές εάν αναφέρεται σε πραγματικές τάσεις εντός της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης, ή αν επρόκειτο για μια συνήθη πολιτική επικοινωνιακή τακτική εμφύσησης αυτοπεποίθησης προς τους οπαδούς, που ακολουθείται από τα στρατευμένα μέσα επικοινωνίας.

Για το περιοδικό *Εργασία* η νίκη του Εθνικού Συνασπισμού στις εκλογές αποτελούσε μονόδρομο, καθώς υποστήριζε ότι μόνο η σύμπραξη και η ουσιαστική συνεργασία των Ελ. Βενιζέλου, Αλ. Παπαναστασίου, Γ. Καφαντάρη και Ανδ. Μιχαλακόπουλου θα μπορούσαν

²³Βερέμης Θ., ο.π., 2017, σ. 170

²⁴Κολιόπουλος Ιωαν., «Α. Ο αντιβενιζελισμός στην εξουσία», κεφ. VIII «Η τελευταία πράξη» στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Τα ΝΕΑ-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα, 2005, σ.347

²⁵Στο ίδιο, 2005, σ.347 Στο ίδιο σ. 347 ο Εθνικός Συνασπισμός αποτελούνταν από το Κόμμα Φιλελευθέρων και Στον πρώτο, ο οποίος είχε ως κύριο κορμό του το Κόμμα Φιλελευθέρων, συμμετείχαν επίσης το Προοδευτικό Κόμμα του Γ. Καφαντάρη, το Αγροτοεργατικό Κόμμα του Αλ. Παπαναστασίου, το Συντηρητικό Δημοκρατικό του Ανδ. Μιχαλακόπουλου καθώς και μια μερίδα που προερχόταν από το Αγροτικό Κόμμα, με επικεφαλής τον Αλεξ. Μυλώνα. Αντίστοιχα, στην Ηνωμένη Αντιπολίτευση, συμμετείχαν το Λαϊκό Κόμμα, οι Ελευθερόφρονες του Ι. Μεταξά, το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα του Γ. Κονδύλη, η ομάδα του Αλεξ. Χατζηκυριάκου καθώς και ορισμένοι πολιτευτές του Αγροτικού Κόμματος

²⁶Νικολόπουλος Αντ. Ι., «Από την πολιτικήν κίνησιν: Κυβέρνησις Εθνικής Παραγωγής», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 162, Αθήνα, 05/02/1933, σ. 175

να οδηγήσουν τη χώρα στην οικονομική ανάπτυξη.²⁷ Προς επίρρωση του επιχειρήματός αυτού, δημοσιεύθηκαν σε συνέχειες τρία άρθρα με τίτλο «Διατί πρέπει να ψηφισθή η σημερινή υπό τον κ. Βενιζέλον κυβέρνησις». Στο πρώτο και δεύτερο άρθρο παρουσιάζονταν η κατάσταση και τα προβλήματα της χώρας, ενώ στο τρίτο παρουσιαζόταν, ως μόνη λύση επιτυχούς αντιμετώπισης των προβλημάτων, μια κυβέρνηση συνασπισμού υπό τον Ελ. Βενιζέλο.²⁸ Επιπλέον, η νίκη κατά του Λ.Κ. και της Ηνωμένης Αντιπολίτευση, θα εκλαμβάνονταν ως μια τιμωρητική απόφαση του ελληνικού λαού απέναντι «την τελευταίαν στάσιν του Λαϊκού Κόμματος», δηλαδή απέναντι στη συνεχή άρνηση του Π. Τσαλδάρη στις προτάσεις του Ελ. Βενιζέλου για σύσταση Οικουμενικής Κυβέρνησης, στην οποία αποδίδονταν κομματικά κίνητρα με αποτέλεσμα η χώρα να ταλανίζεται από μια παρατεταμένη οικονομική και κοινωνική κρίση.²⁹

Η έκβαση της αναμέτρησης κρίθηκε οριακά, με την Ηνωμένη Αντιπολίτευση να πλειοψηφεί σε αριθμό εδρών εξαιτίας της ιδιοτυπίας του εκλογικού συστήματος, παρόλο που ενώ ο Εθνικός Συνασπισμός συγκέντρωσε περισσότερες ψήφους.³⁰ Την επομένη των εκλογών, στις 6 Μαρτίου 1933, ο απόστρατος αντιστράτηγος Ν. Πλαστήρας ηγήθηκε ενός αποτυχημένου κινήματος κατάληψης της εξουσίας, εν γνώση του Ελ. Βενιζέλου, ο οποίος ούτε τον απέτρεψε, αλλά ούτε και συναίνεσε.³¹ Το περιοδικό *Εργασία* χαρακτήρισε την κίνηση αυτή «εγκληματική» και το κίνημα ως «μωρόν», αλλά την απέδωσε στον αυθορμητισμό του Ν. Πλαστήρα, του «εις λευκός και άξιος παντός σεβασμού στρατιώτης».³² Του κινήματος της 6^{ης} Μαρτίου, ακολούθησαν «πολυάριθμοι συλλήψεις, νέαι δε, αθρόαι, διώξεις διαρκώς αναγγέλλονται.».³³

²⁷Νικολόπουλος Αντ. Ι., ο.π., 05/02/1933, σ. 175

²⁸Νικολόπουλος Αντ. Ι., «Από την πολιτικήν κίνησιν: Διατί πρέπει να ψηφισθή η σημερινή υπό τον κ. Βενιζέλον κυβέρνησις Α' εις ποίαν κατάστασιν ευρίσκεται σήμερον η χώρα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 164, Αθήνα, 19/02/1933 σ. 247. Ακολουθούν τα τεύχη 165 «Διατί πρέπει να ψηφισθή η σημερινή υπό τον κ. Βενιζέλον κυβέρνησις Β' Ποία προβλήματα είνε τεθείμενα προ ημών» σσ.283-284 και τ. 166 «Διατί πρέπει να ψηφισθή η σημερινή υπό τον κ. Βενιζέλον κυβέρνησις Γ' Η αντιμετώπισις των σημερινών προβλημάτων» σσ.319-320

²⁹Νικολόπουλος Αντ. Ι., ο.π., 05/02/1933, σ. 175

³⁰Βερέμης Θ., ο.π., 2017, σ. 170

³¹Οικονόμου Ν., ο.π., 2015, σσ.57, 59

³²Νικολόπουλος Αντ. Ι., «Κύριε Τσαλδάρη, θ' αφήσετε με την πρόφασιν της στάσεως να γίνουν αντεκδικήσεις;», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 168, Αθήνα, 19/03/1933, σ. 391

³³Στο ίδιο, 19/03/1933, σ. 391

Στις 10 Μαρτίου ορκίστηκε η κυβέρνηση Π. Τσαλδάρη. Τέσσερις μέρες μετά, ανέθεσε στους αντιστράτηγους Αλ. Μαζαράκη και Ευθ. Τσιμικάλη τη διενέργεια ένορκης προανακρίσεως. Σύμφωνα με τα πορίσματά τους, τα οποία υπεβλήθησαν στις 23 Μαρτίου, ποινικές ευθύνες βάρυναν μόνον τον Ν. Πλαστήρα και προτάθηκε η επιβολή πειθαρχικών ποινών στους αναμεμιγμένους στο κίνημα αξιωματικούς.³⁴ Ακολούθησε η φυγάδευση του Ν. Πλαστήρα στο εξωτερικό, γεγονός που εξόργισε τους ακραίους αντιβενιζελικούς, τους οποίους εκπροσωπούσε στο κοινοβούλιο ο Ι. Μεταξάς. Στις 11 Μαΐου, ο Ι. Μεταξάς, αρχηγός του κόμματος των Ελευθεροφρόνων, με πέντε βουλευτές του και δεκατέσσερις από το Λ.Κ. κατέθεσαν πρόταση παραπομπής του Ελ. Βενιζέλου σε δίκη για ηθική αυτουργία και συνεργία στο κίνημα Πλαστήρα. Η συζήτηση που διεξήχθη στο κοινοβούλιο, στις 15 Μαΐου, σημαδεύτηκε από την αποχώρηση του Ελ. Βενιζέλου εν μέσω της αγόρευσής του, λόγω επεισοδίων. Ήταν και η τελευταία αγόρευσή του στη Βουλή.³⁵

Τρεις μήνες αργότερα ακραίοι αντιβενιζελικοί αποπειράθηκαν να δολοφονήσουν των Ελ. Βενιζέλο, μέσα στο αυτοκίνητό του συνοδεία της συζύγου του, ενώ διέσχισε τη λεωφ. Κηφισίας.³⁶ Η ειδεχθής αυτή πράξη αποδίδεται στην ατμόσφαιρα, η οποία είχε καλλιεργηθεί από τα δημοσιεύματα του αντιβενιζελικού τύπου-«*Να λείψει ο κ. Βενιζέλος. Ο κ. Βενιζέλος είναι η πηγή των ανωμαλιών*» κ.α.- και από την πρόταση του Ι. Μεταξά για παραπομπή του Ελ. Βενιζέλου. Ένας επιπλέον παράγοντας, σύμφωνα πάντα με την άποψη του περιοδικού *Εργασία*, ήταν και η «*αλλοπρόσαλος τακτική του διακοσμητικού πρωθυπουργού κ. Τσαλδάρη*».³⁷ Τα πάθη, οι αντιπαλότητες και οι πληγές του Εθνικού Διχασμού, παρά την αρχική πρόθεση του Ελ. Βενιζέλου, ούτε είχαν σβήσει, ούτε είχαν γεφυρωθεί, ούτε είχαν επουλωθεί.³⁸

³⁴Οικονόμου Ν., ο.π., 2015, σσ.57, 59

³⁵Στο ίδιο, 2015, σ.59

³⁶Βερέμης Θ., ο.π., 2017, σ. 178

³⁷Της Συντάξεως, «Πολιτική Εβδομάς», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 180, Αθήνα, 11/06/1933, σ. 823

³⁸Βερέμης Θ., ο.π., 2017, σ. 178

1.2 Εξωτερική Πολιτική

Στις 8 Φεβρουαρίου 1930 στη στήλη της *Εργασίας* με τίτλο «Τα ζωντανά προβλήματα της χώρας» δημοσιεύεται το άρθρο «Η ασφάλεια της Ελλάδος και η κατοχύρωση της Ειρήνης», όπου περιγράφεται με ενάργεια το δόγμα της εξωτερικής πολιτικής που ακολουθήθηκε από το 1922, με εξαίρεση τη δικτατορία του Πάγκαλου.³⁹ Η Ελλάδα ακολουθούσε μια φιλειρηνική πολιτική, σεβόμενη τις διεθνείς συνθήκες και το status quo της περιοχής που προέκυψε από αυτές⁴⁰, διότι «...το απλό ελληνικόν συμφέρον μόνο δια της ειρήνης προάγεται και εξυπηρετείται. Εις την ελληνικήν ιστορίαν οι πόλεμοι ήσαν μόνον η ultima ratio των δίκαιων ελληνικών διεκδικήσεων...».⁴¹ Η απόρριψη της πολιτικής εδαφικών διεκδικήσεων, σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, δεν ήταν απλά μια κυβερνητική επιλογή· ήταν απαίτηση του ελληνικού λαού⁴²: «... οι Έλληνες είμεθα λαός φύσει φιλειρηνικός, εχθρός κάθε σωβινισμού και κάθε ιδέας υλικού ιμπεριαλισμού...».⁴³

Στο πλαίσιο αυτό και λαμβάνοντας υπόψη την ευαίσθητη ισορροπία δυνάμεων που επικρατούσε κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, ο Ελ. Βενιζέλος προχώρησε, αρχικά, στην αναθεώρηση των σχέσεων της χώρας με τις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις που δέσποζαν στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου, δηλαδή την Αγγλία, τη Γαλλία και την Ιταλία.⁴⁴ Εν

³⁹Τα έτη 1930-1931 το περιοδικό φιλοξενεί έναν ικανοποιητικό αριθμό άρθρων σχετικά με τον φιλειρηνικό χαρακτήρα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και της αναγκαιότητας διατήρησης της ειρήνης στη Γηραιά Ήπειρο. Επιλεκτικά αναφέρονται τα εξής άρθρα: «Φιλειρηνική Ελλάς και οι ναυτικοί εξοπλισμοί» του βουλευτή Λοκρίδος του Κ.Φ. Γ. Βασιλειάδη τ. 7, 22/02/1930, σ. 11, «Διατί αποκλείονται οι πόλεμοι» και «Τ' αποτελέσματα των συζητήσεων της Γενεύης», του Βεκιαρέλλη Β., τ. 28, 19/07/1930, σ. 7 και τ. 40, 11/10/1930, σ. 9 αντίστοιχα, «Οι Ευρωπαϊκοί πόλεμοι, αι μειονότητες και η ειρήνη», του Πρωτονοτάριου Αρ. Αθ., μέρος Α' τ. 59, 14/02/1931, σ. 158 και μέρος Β' τ. 63, 14-3-31, σ. 259-269, «Το μέλλον της Ευρώπης εν κινδύνω», του Βασιλακάκη Χρ., τ. 62, 07/03/1931, σσ. 234-236

⁴⁰Μπότσιου Κωνστ., «Η Ελλάδα ως βαλκανική και μεσογειακή δύναμη Η γεωπολιτική κληρονομιά του Ελευθέριου Βενιζέλου», στο: *Η πολιτική κληρονομιά του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Τ., Τδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Τδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σ. 140

⁴¹Της Συντάξεως, «Τα ζωντανά προβλήματα της χώρας: Η ασφάλεια της Ελλάδος και η κατοχύρωση της ειρήνης», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 5, Αθήνα, 08/02/1930, σ. 3

⁴²Χατζηβασιλείου Ευανθ., «Β. Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», κεφ. VII «Η μεγάλη τετραετία», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Τα ΝΕΑ-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα, 2005, σ. 308 Στο άρθρο με τίτλο «Προ του σκοτεινού διεθνούς ορίζοντος», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 26, Αθήνα, 05/07/1930, σ. 3 διαβάζουμε για τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ιταλίας και τους εξοπλισμούς της Γαλλίας

⁴³Μακκάς Λ., «Η ειρήνη και το εθνικόν φρόνημα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 49, 13/12/1930, Αθήνα, σ. 21

⁴⁴Σβολόπουλος Κ., «Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδος», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 35β, Παράπολιτικά Εκδόσεις Α.Ε., 2015, σ. 84 Στο ίδιο σ. 84, το 1928 υπεγράφη μεταξύ Ιταλίας και Ελλάδας *Σύμφωνο Φιλίας, Συνδιαλλαγής και Δικαστικού Διακανονισμού*, ενώ ένα χρόνο αργότερα αποκαταστάθηκαν οι ελληνογιογκοσλαβικές σχέσεις με την υπογραφή του *Συμφώνου Φιλίας, Συνδιαλλαγής και Δικαστικού Διακανονισμού*

συνεχεία, αποκατάστησε τις σχέσεις της Ελλάδας με τη Γιουγκοσλαβία και την Τουρκία, ενώ προσδοκούσε στη βελτίωση των σχέσεων με τη Βουλγαρία και την Αλβανία.⁴⁵

Η σύναψη διμερών Συμφώνων Φιλίας αποτέλεσε την πάγια τακτική του Ελ. Βενιζέλου. Στόχος του ήταν να μη δεσμευτεί η χώρα σε έναν συμμαχικό συνασπισμό, αλλά να μπορεί να διατηρεί ίσες αποστάσεις από τις Μεγάλες Δυνάμεις.⁴⁶ Την ίδια πολιτική ακολουθούσε και στο πεδίο της εξωτερικών οικονομικών σχέσεων.⁴⁷ Για την εκτέλεση μεγάλων αναπτυξιακών έργων, όπως αποστραγγίσεις και αποξηράνσεις, το ελληνικό κράτος σύναψε συμβάσεις με αμερικανικές και βρετανικές εταιρείες, συγκεκριμένα με την αμερικανική εταιρεία Monks και Ulen για τα έργα του Στρυμόνα και με τη βρετανική εταιρεία Henry Boot και Sons Ltd για αντίστοιχα έργα σε περιοχές της Θεσσαλίας και της Ηπείρου.⁴⁸

Το σημαντικότερο διπλωματικό γεγονός του 1930 ήταν η υπογραφή του *Συμφώνου Φιλίας, Ουδετερότητας, Διαλλαγής και Διαιτησίας μεταξύ Ελλάδας- Τουρκίας*, με συνημμένο το Πρωτόκολλο για τους Ναυτικούς Εξοπλισμούς, τη μοναδική συμφωνία ελέγχου εξοπλισμού στην σύγχρονη ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων.⁴⁹ Η προσέγγιση των δύο χωρών βασίστηκε, αφενός στους κοινούς στόχους τους στη Βαλκανική Χερσόνησο και την περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, αφετέρου στην επιθυμία τους να διατηρήσουν ένα καθεστώς ουδετερότητας σε περίπτωση ενός ευρωπαϊκού πολέμου, μέσω της μη εμπλοκής τους στις διενέξεις των Μεγάλων Δυνάμεων στην περιοχή.⁵⁰ Η σύμπλευση Αθήνας και Άγκυρας ενίσχυε την ανεξαρτησία τους και παρείχε μεγαλύτερο πεδίο διπλωματικών ελιγμών απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις⁵¹, αλλά και όπως δήλωσε ο Ελ. Βενιζέλος στην τουρκική εφημερίδα *Aksam* «...μια πραγματική και εγκάρδια συμφιλίωση ανάμεσα στις δύο χώρες...θα εξυψώσει την θέση τους στην υπόληψη των Ευρωπαίων.»⁵²

Το 1931, το διάγγελμα του Προέδρου Χούβερ για τη διακοπή της δανειοδότησης των Η.Π.Α. προς τις ευρωπαϊκές χώρες και την απόσυρση των κατατεθειμένων κεφαλαίων προς

⁴⁵Σβολόπουλος Κ., ο.π., 2015, σ.88

⁴⁶Χατζηβασιλείου Ευανθ., ο.π., «Β. Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», 2005, σ.327

⁴⁷Στο ίδιο, «Β. Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», 2005, σ.327

⁴⁸Stefanidis I., «Reconstructing Greece as a European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32, στο: *Eleftherios Venizelos: The trials of Statesmanship*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2006, σ. 203

⁴⁹Χατζηβασιλείου Ευανθ., ο.π., «Β. Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», 2005, σ.319

⁵⁰Στο ίδιο, «Β. Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», 2005, σ.314

⁵¹Στο ίδιο, «Β. Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», 2005, σ.315

⁵²Ντεμίροζου Ντ., «Η ελληνοτουρκική προσέγγιση Στις τουρκικές εφημερίδες», κεφ. VII «Η μεγάλη τετραετία», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Τα ΝΕΑ-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα, 2005, σ.316

ενίσχυση της αμερικανικής ρευστότητας, προκάλεσε ένα ντόμινο εξελίξεων στις ήδη εξουθενωμένες οικονομίες των χωρών της Ευρώπης από την ύφεση του 1929.⁵³ Οι οικονομίες της Γερμανίας και της Αγγλίας κατέρρευσαν και οι δύο χώρες κατέστησαν «Οι δύο μεγάλοι ασθενείς της Ευρώπης».⁵⁴

Την σημαντικότητα της απόφασής της βρετανικής κυβέρνησης για την αποσύνδεση της αγγλικής λίρας από τον «χρυσόν κανόνα», τις επιπτώσεις της στην ελληνική οικονομία, αλλά και την προσπάθεια του Ελ. Βενιζέλου για δανειοδότηση της χώρας από τις Μεγάλες Δυνάμεις και την ΚτΕ, την παρακολουθούμε μέσα από μια σειρά άρθρων-ελληνικών και ξένων- και δημοσιεύσεων μεταφρασμένων βιβλίων με σχετική θεματολογία που φιλοξενούνται στις σελίδες του περιοδικού *Εργασία*.⁵⁵ Η πρωθυπουργική θητεία του Ελ. Βενιζέλου έκλεισε το 1932 με τον αντίστροφο τρόπο από ό,τι ξεκίνησε. Από τον θρίαμβο στη συνδιάσκεψη της Χάγης για τις πολεμικές αποζημιώσεις στην αποτυχία αποδοχής του αιτήματός της ελληνικής κυβέρνησης για οικονομική βοήθεια.⁵⁶

Το 1933, η κυβέρνηση Τσαλδάρη κλήθηκε να ασκήσει εξωτερική πολιτική σε ένα διεθνή περιβάλλον κλιμακωμένης έντασης.⁵⁷ Η άνοδος του Αδόλφου Χίτλερ στην εξουσία και η αποχώρηση της Γερμανίας από την ΚτΕ και τη Διάσκεψη του Αφοπλισμού ενίσχυσε τους φόβους για το ξέσπασμα ενός νέου πολέμου. Ο ρόλος της ΚτΕ ως εγγυήτριας της ειρήνης και της ανεξαρτησίας των κρατών αποδυναμωνόταν συνεχώς, ενώ η πρόταση του Μουσολίνι για τη σύσταση «Διευθυντηρίου» των τεσσάρων ισχυρότερων ευρωπαϊκών κρατών-Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία και Γερμανία-κατά το πρότυπο της «Ιεράς Συμμαχίας» προσέκρουσε στις αντιρρήσεις και τις αμφιβολίες των υπόλοιπων.⁵⁸

⁵³Κεσόπουλος Αλ., «Η επιρροή του Γερμανικού Δικαίου της ανάγκης στη σκέψη του Βενιζέλου και το αποτύπωμα της στο Σύνταγμα του 1952», στο: *Η πολιτική κληρονομία του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Τ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σ. 230

⁵⁴Της Συντάξεως, «Από την αγγλική και την γερμανική κρίσιν Οι δύο μεγάλοι ασθενείς της Ευρώπης», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 84, Αθήνα, 12/09/1931, σσ.963-964

⁵⁵Ενδεικτικά αναφέρουμε τα άρθρα του Ξ. Ζολώτα «Η αγγλική κρίσις και η δραχμή», Αγγ. Αγγελόπουλου «Η Αγγλική Κρίσις και η Ελληνική Εθνική Οικονομία» και Γρηγ. Π. Κασιμάτη «Η Αγγλική κρίσις και οι νομικά της συνέπειαι εν Ελλάδι», τ. 91, 26/9/1931, άρθρα των Times και Financial News του Λονδίνου «Αι συνέπειαι της υποτιμήσεως της λίρας-Πως η Αγγλία εγκατέλειψε την χρυσήν βάση», τ. 92, 3/10/1931, δημοσίευση σε συνέχειες του βιβλίου του Andre Siegfried «Η Βρετανική Κρίσις εις τον 20όν αιώνα» τ. 70-80, 02/05-11/07/1931

⁵⁶Κεσόπουλος Αλ., ο.π., 2021, σ. 232

⁵⁷Σβολόπουλος Κ., ο.π., 2015, σ.91

⁵⁸Στο ίδιο, 2015, σ.91. Σχετικά με την πρόταση του Μουσολίνι, το περιοδικό *Εργασία* δημοσιεύει σχετικά άρθρα στα τ. 170/02-04-1933 και τ. 172/16-04-1933

Υπό αυτές τις συνθήκες, στις αρχές του 1934 υπογράφηκε ανάμεσα στην Ελλάδα, την Τουρκία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία το Βαλκανικό Σύμφωνο διετούς διάρκειας με δυνατότητα αυτόματης ανανέωσης για πέντε και εν συνεχεία για επτά έτη.⁵⁹ Σύμφωνα με τους όρους του, τα τέσσερα κράτη εγγυούνταν την ασφάλεια του υπάρχοντος εδαφικού καθεστώτος στη Βαλκανική Χερσόνησο και συμφωνούσαν στην «από κοινού αντιμετώπιση ενδεχόμενης επίθεσης εναντίον ενός από τους συμβαλλομένους».⁶⁰ Η Βουλγαρία αρνήθηκε τη συμμετοχή προκειμένου να μην απωλέσει την αναθεωρητική πολιτική της προς το υπάρχων εδαφικό καθεστώς της περιοχής.⁶¹

Οι αντιδράσεις της αντιπολίτευσης για τη σύναψη του Βαλκανικού Συμφώνου ήταν έντονες. Ο Ελ. Βενιζέλος άσκησε δριμεία κριτική υποστηρίζοντας ότι η συγκεκριμένη συμφωνία δεν υπηρετούσε τα συμφέροντα της χώρας, αντίθετα ενέχκε τον κίνδυνο διασάλευσης των σχέσεων της Ελλάδας με τις Μεγάλες Δυνάμεις και δει με την Ιταλία στη περίπτωση μιας ιταλογιουγκοσλαβικής σύρραξης. Επιπλέον, επισήμανε ότι η πολυμερής συμφωνία για να είναι αποτελεσματική θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνει όλα τα βαλκανικά κράτη.⁶²

Η απουσία της Βουλγαρίας, υποστήριζε, ότι στερούσε τη δυνατότητα από το Βαλκανικό Σύμφωνο να λειτουργήσει στο πλαίσιο των συμφωνιών του Λοκάρνο⁶³, αλλά και να εξασφαλίσει την ουδετερότητα των μελών του από τους διαφόρων ειδών ανταγωνισμούς των Μεγάλων Δυνάμεων στην περιοχή.⁶⁴ Την ίδια έντονη κριτική άσκησε και το περιοδικό *Εργασία*. «εν Γενεύη έγκλημα της διπλωματίας μας», χαρακτήριζε τη σύναψη του Βαλκανικού Συμφώνου, υποστηρίζοντας ότι έθετε την ουδετερότητα της χώρας σε κίνδυνο, καθώς πρόσδενε τη χώρα στο άρμα της Μικρής Αντάντ και την έθετε στη σφαίρα της γαλλικής επιρροής.⁶⁵

⁵⁹Σβολόπουλος, ο.π., 2015, σσ.91-93

⁶⁰Χατζηβασιλείου Ευανθ., «Βαλκανικό Σύμφωνο Η διαφωνία του Βενιζέλου», κεφ. VIII «Η τελευταία πράξη», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Τα ΝΕΑ-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα, 2005, σ.355

⁶¹Στο ίδιο, «Βαλκανικό Σύμφωνο Η διαφωνία του Βενιζέλου», 2005, σ.355

⁶²Στο ίδιο, «Βαλκανικό Σύμφωνο Η διαφωνία του Βενιζέλου», 2005, σ.355

⁶³Στο ίδιο, «Βαλκανικό Σύμφωνο Η διαφωνία του Βενιζέλου», 2005, σ.355

⁶⁴Σβολόπουλος Κ., ο.π., 2015, σ.92

⁶⁵Μακκάς Λ., «Το εν Γενεύη Έγκλημα της Διπλωματίας μας», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 232, Αθήνα, 10/06/1934, σσ.725-726. Για το Βαλκανικό Σύμφωνο, το περιοδικό *Εργασία* φιλοξένησε σε συνέχεις το άρθρο του Σ. Καλογερόπουλου-Στρατή, υφηγητή του Διεθνούς Δικαίου στην Ανωτάτη Σχολή Οικον. Επιστημών (τ. 250-251/14& 21-10-1934, 253-254/04&11-11-1934 στα οποία αναλύονται με λεπτομέρειες όλες οι πτυχές και οι επιπτώσεις του Συμφώνου

Κατά τη συζήτηση κύρωσης της συμφωνίας από τη Βουλή και τη Γερουσία, η κυβέρνηση αναγκάστηκε να προχωρήσει σε ερμηνευτική δήλωση σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα θεωρούσε ότι η υποχρέωση παροχής βοήθειας αφορούσε μόνο την περίπτωση επίθεσης από άλλο βαλκανικό κράτος και ουχί από μια Μεγάλη Δύναμη.⁶⁶ Αντίστοιχη δήλωση έκανε και η τουρκική κυβέρνηση, για να αποφύγει πιθανή σύγκρουση με τη Σοβιετική Ένωση. Η κυβερνητική αναδίπλωση βασίζονταν στο γεγονός ότι η συμφωνία έπρεπε να εγκριθεί από τη Βουλή και από τη Γερουσία, την πλειοψηφία της οποίας είχε το Κ.Φ.⁶⁷

Η εσωτερική αναταραχή που ακολούθησε την επόμενη χρονιά-το αποτυχημένο κίνημα της 1^η Μαρτίου του Ελ. Βενιζέλου, η ανατροπή της κυβέρνησης από τον Γ. Κονδύλη και η παλινόρθωση της βασιλείας-δημιούργησαν ένα κλίμα εσωστρέφειας της χώρας σε ένα συνεχώς επικίνδυνο και αβέβαιο διεθνές περιβάλλον.

⁶⁶Χατζηβασιλείου Ευανθ., ο.π., «Βαλκανικό Σύμφωνο Η διαφωνία του Βενιζέλου», 2005, σ.355

⁶⁷Στο ίδιο, «Βαλκανικό Σύμφωνο Η διαφωνία του Βενιζέλου» 2005, σ.355

2. Ένας νέος κόσμος αρχίζει...

2.1 Από τον εθνικισμό στον πνευματικό εθνισμό

«Ο πόλεμος που έζησε η Ευρώπη στις μέρες μας, ο Μεγάλος Πόλεμος, ήταν μια αληθινή κοσμογονία»⁶⁸, ήταν το κοινό βίωμα των λαών της Γηραιάς Ηπείρου, συμπεριλαμβανομένου και του ελληνικού, οι οποίοι αρχίσαν να συνειδητοποιούν ότι αποτελούν μέρος μιας ευρύτερης γεωπολιτικής και πολιτισμικής σύνθεσης.⁶⁹ Η βαρβαρότητα του πολέμου «έκαμε την ανθρωπότητα όχι μόνον να αποτροπιάζεται ό,τι έχει σχέσιν με τον πόλεμον, αλλά και ν' αναθεωρήση τα θεμελιώδεις ιδέας του καθεστώτος του πολιτισμού της...».⁷⁰ Οι βασικές παράμετροι του φιλελεύθερου κράτους, το Έθνος και η Δημοκρατία, τέθηκαν υπό αμφισβήτηση και αναστοχασμό, οδηγώντας στον επαναπροσδιορισμό της εννοιολόγησης του έθνους και της αποστολής του στον σύγχρονο κόσμο.⁷¹

Στην ελληνική περίπτωση, η ευρωπαϊκή κοινωνικοπολιτική ιδεολογική αναστάτωση συνδυάστηκε με το ιδεολογικό κενό που δημιουργήθηκε μετά το 1922. Ο ελληνικός αλυτρωτισμός, ο οποίος εκφράστηκε με την εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους και τη συμπερίληψη σε αυτό των ελληνικών πληθυσμών που ζούσαν στα εδάφη της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είχε θαφτεί στα «Ματωμένα Χώματα»⁷² της Μικράς Ασίας.⁷³ Αν και η έλευση και εγκατάσταση σχεδόν ενός εκατομμυρίου προσφύγων στον ελλαδικό χώρο, συνέβαλε στην «...ομοιογενή σχεδόν παμψηφίαν του σημερινού πληθυσμού...»⁷⁴, η αφομοίωσή τους στην ελληνική κοινωνία δεν είχε επιτευχθεί ολοκληρωτικά και λόγω της

⁶⁸Θεοτοκάς Γ., «Αι ανησυχιαί της νέας γενεάς», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 2, Αθήνα, 18/01/1930, σ.23

⁶⁹Τζιόβας Δ., *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα νεοτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*, ΠΟΛΙΣ, Αθήνα, 2011, σ. 69

⁷⁰Κόκκινος Δ., «Η Σημερινή λογοτεχνία μας και η εξέλιξις της εν τω μέλλοντι», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 108, Αθήνα, 23/01/1932, σ.101

⁷¹Παπάρη Κ., *Ελληνικότητα & αστική διανόηση στον Μεσοπόλεμο, Το πολιτικό πρόγραμμα των Π. Κανελλόπουλου, Ι.Θεοδωρακόπουλου και Κ. Τσάτσου*, εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα, 2017, σσ. 18

⁷²Βλέπε τα «Ματωμένα Χώματα» της Διδώς Σωτηρίου

⁷³Μαυρογορδάτος Γ., «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», επιμ. Μαυρογορδάτος Γ. και Χατζηιωσήφ Χρ. , Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2019, σ. 10

⁷⁴Της Συντάξεως., «Τα ζωντανά προβλήματα της χώρας: Ο απολογισμός ενός ελληνικού αιώνας», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 12, Αθήνα, 29/09/1930, σ.3

πολιτισμικής ετερότητάς τους, η οποία δυσχέρανε την αποδοχή τους από μια μερίδα του γηγενούς πληθυσμού.⁷⁵

Δεδομένων των προαναφερθέντων, η δημιουργία ενός νέου εθνικού οράματος, που θα εξασφάλιζε την εθνική ομοθυμία και θα απάλυνε τις οποίες κοινωνικές εντάσεις, ήταν αναγκαία. Την προοπτική της «*Νέας Μεγάλης Ιδέας*» καθόρισε ο ίδιος ο Ελ. Βενιζέλος στον λόγο του στην Αγία Λαύρα στις 28/05/1930: «*Εγώ είμαι βέβαιος ότι κατά την δευτέραν εκατονταετίαν θα φθάσωμεν εις μεγάλα αποτελέσματα, προς άλλην εννοείται κατεύθυνσιν, όχι προς εδαφικήν επέκτασιν ή απελεύθερωσιν υποδούλων αδελφών ..., αλλά προς δημιουργίαν ενός κράτους συγχρονισμένου το οποίον εάν δεν είναι πρωτοπόρον, θα ευρίσκεται πάντως ακολουθούν εις την πρωτοπορείαν των άλλων εθνών που πρωτοστατούν εις τον πολιτισμόν*».⁷⁶ Παρατηρείται δηλαδή στο λόγο του Έλληνα πρωθυπουργού η απόρριψη του ελληνικού αλτρωτισμού και η πρόκριση ενός ιδεαλιστικού εθνικισμού, ο οποίος συμπεκνώνεται στη λέξη «*πολιτισμός*».

Στο περιοδικό *Εργασία* παρουσιάζεται η προσπάθεια εμφύσησης στο εθνικό συλλογικό της παραδοχής του πολιτιστικού και εκπολιτιστικού ρόλου του Ελληνισμού στο διεθνές γίνεσθαι: «*...ως δύναμις και ως συντελεστής μέσα εις την παγκόσμιον κίνησιν, υπήρξε κυρίως ιδέα, πνεύμα, πηγή διανοήσεως και ηθική οντότης...Ακόμη δε και αι υλικάι του νίκαι, εις την Σαλαμίνα...υπήρξαν νίκαι κατ'έξοχην πνευματικάι, τα οποίας δεν επηκολούθησε καμμία υλική βία...αλλά μόνον των ηττημένων ο εκπολιτισμός...*».⁷⁷ Όπως και της προσπάθειας ότι ιστορικά η ενότητα του έθνους βασίστηκε στον πνευματικό της πολιτισμό.⁷⁸

Στο πλαίσιο αυτό ο ελληνικός επεκτατισμός έλαβε διάφορες ερμηνείες. Μια εκδοχή που παρουσιάστηκε, μέσα από τις σελίδες της *Εργασίας*, ήταν ότι ο Ελληνισμός παρέλκυσε της ανθρωπιστικής αποστολής του, εξαιτίας της εξάπλωσης της «*πρό εκατόν ή εκατόν πενήντα ετών, της εννοίας του συγχρόνου εθνικισμού*», που οδήγησε στη δημιουργία των σύγχρονων εθνικών κρατών συμπεριλαμβανομένου και του ελληνικού.⁷⁹ Προς ενίσχυση της ερμηνείας

⁷⁵Εξερτζόγλου Χ., «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο», στο: *Μορφές Δημόσιας Κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα* επιμ. Αβδελά Ε., Εξερτζόγλου Χ., Λυριντζής Χ., εκδόσεις ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ, Αθήνα, 2015, σ. 233

⁷⁶Απόσπασμα από την ομιλία του Ελ. Βενιζέλου στην Αγία Λαύρα στις 28/05/1930, πηγή <https://www.haniotika-nea.gr/o-eleytherios-venizelos-kai-to-1821/>

⁷⁷Της Συντάξεως., «Τα ζωντανά προβλήματα της χώρας: Τα ιδανικά της δευτέρας εκατονταετίας» στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 41, Αθήνα, 18/10/1930, σ.3

⁷⁸Κύρου Αχ., «Τα σύγχρονα προβλήματα: Το πνευματικόν περιεχόμενον του ελληνικού εθνισμού α'», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 216, Αθήνα, 18/2/1934, σ0.202

⁷⁹Της Συντάξεως., ο.π., 18/10/1930, σ.3

αυτής, παρατηρείται η προσπάθεια παρουσίασης του εκπολιτιστικού ρόλου της χώρας ως παράδοση, όπως δηλώνεται από τη συχνή χρήση της λέξης αυτής. Παρατίθενται αναφορικά τα εξής αποσπάσματα: «...η γνήσια μας εθνική παράδοσις προς άλλους ορίζοντας-οικονομικών επικρατήσεων και πνευματικών κατακτήσεων-μήπως δεν κατηύθυνε πάντοτε την εκπολιτιστικήν της Ελλάδος αποστολή;»⁸⁰ και «...υπέρ της υλικής και διανοητικής αναπτύξεως, αποτελεί «ένα ιδανικόν...πολύ συμφωνότερον με τα ιδικάς μας παραδόσεις...».⁸¹

Μια άλλη ερμηνεία για τον επεκτατικό εθνικισμό ήταν η ένταξή του στον ορισμό του έθνους σύμφωνα με το δημοκρατικό πολίτευμα, όπου «πρώτο καθήκον του Έθνους είναι η Απελευθέρωσις, ή Εθνική Αποκατάστασις» και εν συνεχεία η δημιουργία ενός εθνικού πολιτισμού.⁸² Ακόμη και ο στόχος της Μικρασιατικής Εκστρατείας «ενδύθηκε» με τον εκπολιτιστικό ρόλο που κλήθηκε να παίξει η χώρα στην Ανατολή σύμφωνα με τον Αχ. Κύρου: «Και δεν πρέπει επ' ουδενί λόγω να παραδεχθή η ιστορία, ...ότι ήτο ανάξια να παίξη τον μεγάλον ρόλον του προμάχου τους ευρωπαϊκού πολιτισμού εις την απωτάτην αυτήν προς ανατολάς και νότον γωνίαν της Ευρώπης...[...]να αποτελέση σημαντικόν παράγοντα πολιτισμού, προόδου, ανθρωπισμού εις την απωτάτην αυτήν άκραν της Ευρώπης και εις τα παρυφάς της μεγάλης Ασιατικής ηπείρου».⁸³

Η πνευματική σχέση Ελλάδας-Ανατολής δεν εκλείπει από τη σχετική συζήτηση: «...με τον πολιτισμόν μας αυτόν θα δοξασθώμεν πάλιν ως λαός, ως έθνος [...]...με το να τείνωμεν εις την πνευματικήν μας επικράτησιν εν τη Ανατολή, μένομεν πιστοί εις τη γνησιωτέραν εθνικήν μας παράδοσιν.»⁸⁴ Στην επίτευξη του στόχου αυτού, θα συνέβαλε και η γεωγραφική θέση της χώρας, η οποία την καθιστούσε σημαντικό οικονομικό και εκπολιτιστικό παράγοντα, καθώς συνέδεε την Δύση με την Ανατολή⁸⁵, αλλά και το Οικουμενικό Πατριαρχείο εάν κατόρθωνε «να προσαρμόση απολυτώς την ιδεολογίαν του εις

⁸⁰Της Συντάξεως., «Τα ζωντανά προβλήματα της χώρας: Η ασφάλεια της Ελλάδος και η κατοχύρωσις της ειρήνης», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 5, Αθήνα, 08/02/1930, σ.3

⁸¹Της Συντάξεως., «Τα ζωντανά προβλήματα της χώρας: Ειρήνη, υλισμός και δημοκρατία», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ.8, Αθήνα, 01/03/1930, σ.3

⁸²Παπανδρέου Γ., «Τα ιδανικά της παιδείας» στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 198, Αθήνα, 14/11/1931, σ.1206

⁸³Κύρου Αχ., «Η Ελλάς του 1920 και η Ελλάς του 1930», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 7, Αθήνα, 22/2/1930, σσ.6-7

⁸⁴Μακκάς Λ., «Τα μεταπολεμικά μας ιδανικά», στο: *Εργασία*, τ. 16, Αθήνα, 1930

⁸⁵Παπαδάκης Β.Π., «Η εκ της θέσεως της σημασίας της Ελλάδος» στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 253, Αθήνα, 14/11/1934, σ.1404

τα απαιτήσεις του αιώνας και να εξελιχθή εις κέντρον κοινωνικής, διεθνιστικής και ανθρωπιστικής πράγματι προπαγάνδας.».⁸⁶

Αν η προσδοκώμενη πνευματική και πολιτιστική σχέση Ελλάδας-Ανατολής μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «κυριαρχική», η αντίστοιχη σχέση της χώρας με την Ευρώπη εντάσσονταν στην επιδίωξη της ισότιμης ένταξής της στο ευρύτερο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι: «παντού όπου τα ονόματα του Αριστοτέλους, του Πλάτωνος...εκεί είνε η Ευρώπη. Κάθε φυλή και κάθε γή που διαδοχικώς ...και υπεβλήθη ως προς την διάνοιαν εις την πειθαρχίαν των Ελλήνων, είνε απολύτως ευρωπαϊκή. Εις αυτήν την ευρωπαϊκήν οικογένειαν, ενότητα και πειθαρχίαν, ζητούμεν να επανέλθουν εντελώς οι σημερινοί απόγονοι αυτών των Ελλήνων, όχι δε πλέον ως πτωχοί συγγενείς, ή με ιστορικούς μόνο τίτλους, αλλ' ως ισότιμοι και συγχρονισμένοι δικαιούχοι. Εις τον πόθον μας μάλιστα αυτόν ουχί μόνον δεν υπεισδύει καμμία προγονοπληξία, αλλά κρύπτεται μια ανεπιφύλακτος επιθυμία προσαρμογής εις τον αιώνα μας, την οποία ακριβώς η προγονοπληξίαν μας άφηκεν έως τώρα εις την κατάστασιν απλής επιθυμίας».⁸⁷

Από το παραπάνω απόσπασμα διαφαίνεται η μεταβολή στην ελληνική πρόσληψη για τη σχέση Ελλάδας-Ευρώπης. Το αρχικό επιχείρημα για την αποδοχή της χώρας στους ευρωπαϊκούς κύκλους εξαιτίας του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και της συνεισφοράς αυτού στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής σκέψης, μεταβλήθηκε σε αίτημα ισότιμης ένταξης στην ευρωπαϊκή οικογένεια εξαιτίας του εκσυγχρονισμού της ίδιας χώρας.

«Εάν δε κάτι τι διακρίνει τον εξευρωπαϊστικόν μας αυτόν πόθον είνε μόνον μια βαθυτάτη θλίψις ότι μετά ένα αιώνα ελευθέρας ζωής, από τους ολίγους Ευρωπαίους της γεωγραφίας που έμειναν εις τον προαύλιον του πανευρωπαϊκού ασύλου της ουσίας του ελληνικού πνεύματος, είμεθα ημείς, οι απόγονοι του Αριστοτέλους, του Πλάτωνος και του Ευκλείδη!...Θα μου αντιταχθή όμως ίσως και ότι ο εξευρωπαϊσμός μας δεν είναι ζήτημα εθνικής πολιτικής τόσον, όσο γενικού εκπολιτισμού...Αλλά και αντιστρόφως τι θα σώση την πρώτην ώθηση και το συνολικόν πλαίσιον αυτού του εκπολιτισμού αν μη η εθνικής μας πολιτική; ... Πως και που θα εύρωμεν τα ευρωπαϊκάς μεθόδους προς δημιουργίαν ενός συγχρόνου ελληνικού πολιτισμού, ανοικτού, ελεύθερου, ζωτικού και ιδίως γόνιμου ...δια της συμβολής μας εις τα υψηλά πεπρωμένα της Ευρώπης δηλ. δι ενεργειών της εθνικής μας πολιτικής φέρωμεν την Ευρώπην εις την Ελλάδα και την Ελλάδα εις την Ευρώπην».⁸⁸

⁸⁶Μακκάς Λ., «Η Ευρώπη και ημείς», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 27, Αθήνα, 12/07/1930, σ.6

⁸⁷Στο ίδιο, 12/07/1930, σ.6

⁸⁸Στο ίδιο, 12/07/1930, σ.6

Η επιθυμία συμπερίληψης στην Ευρώπη, όχι με γεωγραφικούς όρους, αλλά ως εξευρωπαϊσμός/εκπολιτισμός της χώρας και των κατοίκων της θα μπορούσε να συνδεθεί και με τη δημιουργία της ευρωπαϊκής ελληνικής ταυτότητας. Μέσο της διάπλάσής της θα ήταν η δημιουργία ενός νέου ελληνικού πολιτισμού, σε μια διαρκή συνομιλία και ανταλλαγή με τον ευρωπαϊκό, χωρίς όμως «των αιώνων απέναντι της Ευρώπης πιθηκισμών μας».⁸⁹ Στον πολιτιστικό αυτό διάλογο, η χάραξη μιας εθνικής ευρωπαϊκής πολιτικής κρίνονταν απαραίτητη, καθώς η ενεργή συμμετοχή της χώρας στα ευρωπαϊκά πολιτικά δρώμενα, θα άνοιγε παράλληλα τους πολιτισμικούς διαύλους με την Ευρώπη, ώστε να αντληθούν τα απαραίτητα εκείνα στοιχεία για την δημιουργία ενός σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού.⁹⁰

Στα ευρωπαϊκά συμφραζόμενά της, η προσπάθεια της κυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου να δημιουργήσει ένα νέο εθνικό ιδεώδες εντάσσεται στην ευρύτερη ιδεολογική συζήτηση της έννοιας του έθνους, υπό την επήρεια των τριών αντιμαχόμενων ιδεολογιών του: εθνικισμού, του μαρξισμού και του φιλελευθερισμού.⁹¹ Ο Γ. Παπανδρέου εύληπτα και με ενάργεια παρέχει τους αντίστοιχους ορισμούς για το έθνος: Η ιμπεριαλιστική ιδεολογία περί έθνους καλλιεργεί την ιδέα, όχι μόνο μιας «προνομιούχας φυλής» αλλά και το μίσος προς τα υπόλοιπα έθνη και επιδιώκει μέσω του πολέμου την κατάκτηση και την εξαφάνισή τους. Η κομμουνιστική, η οποία θεωρεί ότι το «έθνος είναι εμπόδιον εις τον δρόμον της ανθρωπότητας». Για το λόγο αυτό προκρίνει την κατάργηση των εθνών και τη συγχώνευσή τους σε μια ιδέα και σε μια πατρίδα.⁹² Τέλος, η δημοκρατική αντίληψη σύμφωνα με την οποία αρχικά επιδιώκεται η εθνική ολοκλήρωση με την απελευθέρωση των υπόδουλων και εν συνεχεία μόνο η εθνική άμυνα και «ταυτοχρόνως... η ειρήνη, η συνεργασία με τους άλλους λαούς, η άμιλλα και η δημιουργία ιδιότυπου εθνικού πολιτισμού, ο οποίος θα αποτελή την εθνικήν συμβολήν εις τον γενικόν πολιτισμόν της ανθρωπότητας.».⁹³

Την δεκαετία του 1930, λοιπόν, για τον Βενιζελισμό, κατεξοχήν εκφραστή του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού στην Ελλάδα και του ελληνικού εθνικισμού⁹⁴, η έννοια του έθνους αποκτά μια πιο ιδεαλιστική και αφηρημένη μορφή: «Πατρίς είνε το σύνολον των

⁸⁹Μακκάς Λ., ο.π.,12/07/1930, σ.6

⁹⁰Στο ίδιο, 12/07/1930, σ.6

⁹¹Τζιόβας Δ., *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στον μεσοπόλεμο*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΔΥΣΣΕΑΣ, Αθήνα, 1989, σ.59

⁹²Παπανδρέου Γ., «Οι εθνικοί και ανθρωπιστικοί σκοποί της ελληνικής παιδείας», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 246, Αθήνα, 16/09/1934, σ.1184

⁹³Στο ίδιο, 16/09/1934, σ.1184

⁹⁴Μαυρογορδάτος Γ., *Μετά το 1922 Η παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2022, σ. 148

ανθρώπων εκείνων που όχι μόνον διατηρούν την ανάμνησιν των μεγαλουργημάτων που επετέλεσαν από κοινού αλλά και κατέχουν ακόμη την θέλησιν να επιτελέσουν μαζί νέα τοιαύτα...».⁹⁵ Τα σωβινιστικά και εθνικιστικά χαρακτηριστικά απαλείφονται και η αντίληψη για το έθνος προσλαμβάνεται ως ένα πνευματικό γίνεσθαι σε διαρκή αλληλενέργεια με τους άλλους εθνικούς πολιτισμούς.⁹⁶

Η προκρινόμενη από το περιοδικό *Εργασία* αντίληψη για το έθνος και τον ελληνικό πολιτισμό είχε σημεία ταύτισης με τη νέα γενιά διανοούμενων και λογοτεχνών, τη γενιά του '30, όπως καθιερώθηκε να ονομάζεται μεταγενέστερα. Κοινά σημεία ήταν η ιδέα του έθνους, που νοείται ως προϋπόθεση πολιτισμικής αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας⁹⁷ και η δημιουργία πολιτισμού, ενός «ελληνικού ελληνισμού» όπως τον ονόμαζε ο Σεφέρης, απαλλαγμένου από τον μιμητισμό και την ξеноφοβία και καθοριστικού για τη νέα αποστολή του Ελληνισμού.⁹⁸

Ωστόσο, διαφοροποιούνταν ως προς το ρόλο του Κράτους. Το ελληνικό κράτος, υποστηρίξε το περιοδικό *Εργασία* είχε καθήκον «απέναντι του Έθνους και απέναντι των νέων γενεών ...να χαράξη κόντα εις την εθνική...της πολιτικήν, και μια πνευματικήν τοιαύτην ...[...].».⁹⁹ Αντιθέτως, ο Γ. Θεοτοκάς υποστήριξε ότι: «...δεν πρέπει να περιμένουμε απ' το Κράτος να δημιουργήσει πνευματική ζωή. Ούτε οι Ακαδημίες δημιουργούν λογοτεχνία, ούτε τα Πανεπιστήμια σκέψι, ούτε τα εθνικά θέατρα θεατρική κίνηση. Όταν το Κράτος φιλοδοξή να παίξη τον πρώτο ρόλο στην πνευματική κίνησι μεταβάλλει το ελεύθερο πνεύμα σε πνεύμα καθολικής σκοπιμότητας και η τέχνη καταντάει γραφειοκρατία...».¹⁰⁰ Εντούτοις, οι διεθνείς και εσωτερικές πολιτικοοικονομικές εξελίξεις, διέψευσαν τις προσδοκίες του περιοδικού, καθώς δεν επέτρεψαν την ανάπτυξη σταθερών και επαρκών θεσμών για να υποστηρίξουν τη δημιουργία ενός ιδιότυπου ελληνικού πολιτισμού.¹⁰¹

⁹⁵Μακκάς Λ., «Η πνευματική κίνησις Πατριωτισμός και Εθνικισμός», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 21, Αθήνα, 31/05/1930, σ.20

⁹⁶Τζιόβας Δ., ο.π., 2011, σσ.150, 152

⁹⁷Στο ίδιο, 2011, σ.152

⁹⁸Στο ίδιο, 2011, σ.154-155

⁹⁹Μακκάς Λ., «Ειρήνη, υλισμός και δημοκρατία», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 8, Αθήνα, 01/03/1930, σ.4

¹⁰⁰Καμπάνης Αρ., «Οι νέοι και η λογοτεχνία μας», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 75, Αθήνα, 06/06/1931, σ.679

¹⁰¹Τζιόβας Δ., ο.π., 1989, σ.14

2.1.1 Δεύτερες σκέψεις...

Ένας από τους καίριους προβληματισμούς που διατυπώθηκε για την επίτευξη της πνευματικής αναγέννησης του Ελληνισμού ήταν η ύπαρξη ή μη ενός εθνικού πολιτισμού. Το ελληνικό κράτος, υποστήριζε το περιοδικό *Εργασία* στη στήλη «Ζωντανά Προβλήματα», στα εκατό χρόνια της ύπαρξής του, «δεν κατώρθωσε να δημιουργήσει ούτε καν τα βάσεις πρωτοτύπου ιδικού της πολιτισμού.[...]. Αυτή δ' η ανικανότης μας εξεδηλώθη ...τάσεως: της συστηματικής μας εκείνης απέναντι των ξένων μιμητικότητος με την οποία δεν επαύσαμεν μεταφυτεύοντες απ' εξώ νόμους και πολιτεύματα, συστήματα και θεωρίας, ιδεώδη και κατευθύνσεις. Αεναώς ετερόφωτοι...».¹⁰²

Την περίοδο 1931-1933, η *Εργασία*, διενήργησε τρεις διαφορετικές έρευνες σχετικά με την ελληνική πνευματική και πολιτιστική παραγωγή. Διανοούμενοι, λογοτέχνες, πολιτικοί, και καλλιτέχνες εξέφραζαν τις απόψεις τους σε ερωτήματα που αφορούν την λογοτεχνία και την εξέλιξή της (τ. 100-112, 1931-1932), τη δυνατότητα δημιουργίας ενός νεοελληνικού ρυθμού (τ. 107-109, 112, 114, 1931-1932) και τη μεταπολεμική διάνοηση και τέχνη (τ. 177-180, 1933). Ανάμεσά τους: ο Φ. Πολίτης, ο Π. Χόρν, ο Σ. Σκίπης, ο Δ. Γληνός, ο Αλ. Παπαναστασίου, Ζαχ. Παπαντωνίου, Μ. Τόμπρος, Γρ. Ξενόπουλος, Μ. Τσιριμώκος (ψευδ. Στέφανος Ραμάς) και Αθ. Νόβας.

Αν και η νέα γενιά, η γενιά του '30 όπως επονομάστηκε μετέπειτα, διανοούμενων και λογοτεχνών δεν εκπροσωπείται στις παραπάνω έρευνες, από τις απαντήσεις διαφαίνεται η αντιθετική πρόσληψη που κυριαρχούσε στην παλαιά για το έργο της. Η πλειονότητα των ερωτηθέντων ανήκαν στους «απαισιόδοξους προφήτες», όπως τους χαρακτήριζε ο Γ. Θεοτοκάς¹⁰³ Σε αυτό το σημείο, να σημειωθεί ότι το περιοδικό *Εργασία* φιλοξένησε στα πρώτα τεύχη του δύο άρθρα του Γ. Θεοτοκά, με το δεύτερο να χαίρει όχι ευνοϊκής κριτικής ως προς τις αναφορές του στον υλισμό της ελληνικής κοινωνίας: «Δια το πρώτον μέρος του άρθρου τούτου έχομεν επιφυλάξεις, ...τας οποίας όμως θα διατυπώση εντονότερα η «Εργασίας εις το προσεχές τεύχος».¹⁰⁴

¹⁰²Της Συντάξεως, «Τα ζωντανά προβλήματα: της χώρας Ο απολογισμός ενός ελληνικού αιώνας», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 12, Αθήνα, 29/3/1930, σ.4

¹⁰³Θεοτοκάς Γ., «Τα ιδανικά της νέας γενιάς», Αθήνα, 29/02/1930, σ.26

¹⁰⁴Πρόκειται για τα άρθρα «Αι ανησυχιαί της νέας γενεάς», τ. 2, 18/01/1930 και «Τα ιδανικά της νέας γενιάς» τ. 7, 29/02/1930

Οι «απαισιόδοξοι» αυτοί «προφήτες», έκριναν τη σύγχρονη λογοτεχνική και πνευματική παραγωγή της χώρας, από ισχνή έως και ανεπαρκή, λόγω της έλλειψης αυθύπαρκτης ελληνικής λογοτεχνίας, του μιμητισμού και της υιοθέτησης, άνευ προσαρμογής στα ελληνικά δεδομένα, των εν κρίση δυτικοευρωπαϊκών τάσεων από τη νέα γενιά.¹⁰⁵ Επίσης, σχολίαζαν αρνητικά το ότι, σε αντιπαράβολή με την δική τους γενιά, οι νέοι «δεν ενώνονται ... δεν αγκαλιάζουν ένα αρχηγό και δεν τυπώνουν ένα όργανο για να κηρύξουν τις ιδέες τους».¹⁰⁶ Στην πνευματική ένδεια της Ελλάδας, υποστήριζαν, συντέλεσε και η απουσία εθνικών ιδανικών, τα οποία θα αποτελούσαν πηγή έμπνευσης, όπως ήταν η *Μεγάλη Ιδέα* για τη δική τους γενιά.¹⁰⁷ Επιπλέον, στρέφονταν εναντίον της ευκολίας που επιδείκνυαν κάποιοι λογοτέχνες και διανοούμενοι στις ιδεολογικές τους μετατοπίσεις.¹⁰⁸

Από τους εκπροσώπους της παλαιάς γενιάς, ως πιο δεικτικός και απαισιόδοξος εμφανιζόταν ο Μ. Τσιριμώκος. Για τον ίδιο το πρόβλημα εδράζονταν στον άκρατο μιμητισμό των δυτικοευρωπαϊκών προτύπων και στην έλλειψη μιας ελληνικής ιδέας, όπως ήταν ο δημοτικισμός για τη δική του γενιά, η οποία: «...Δανειστήκαμε δεν λέγω, αλλ' ότι κι' αν εδανειστήκαμεν, τα δώσαμε ελληνικό. Σήμερα δεν γίνεται το ίδιο..Δανειζόμαστε χωρίς κανένα σκοπό, χωρίς κανένα πρόγραμμα και δεν υπάρχει μια ιδέα ελληνική ολόγυρα από την οποία να συσπειρωθούμε...[...]μας χωρίζουν αιώνες όλοι από την πνευματική της άλλης Ευρώπης ανάπτυξη...[...]...Παρανοούμε, παπαγαλίζουμε και προσπαθούμε ν αντικρίσουμε τους κολοσσούς της σκέψεως, τη στιγμή που ακόμη δεν εμάθαμε να σκεφτώμαστε ελληνικά...[...] Πως όμως με δάνεια ημπορεί αν υπάρξει τέχνη και διάνοηση; ».¹⁰⁹

Σε αντίθεση, Οι Γρ. Ξενόπουλος, Δημ. Βουτυράς και ο Αθ. Νόβας υπερασπίστηκαν την εγχώρια πρόοδο της διανοητικής και λογοτεχνικής παραγωγής και αισιοδοξούσαν για το μέλλον της εξαιτίας της παρουσίας της νέας γενιάς. Αντιλαμβανόμενοι τις κοινωνικοπολιτικές ιδεολογικές αναστατώσεις της εποχής, θεωρούσαν ότι οι ανησυχίες της

¹⁰⁵Πολίτης Φ., Νικολούδης, Σκίπης Σ, Θ. Κόκκινος Δ., «Η σημερινή λογοτεχνία μας και η εξέλιξίς της εν τω μέλλοντι»,στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 104, 26/12/1931, σ.1386, τ. 106, 09/01/1932, σ. 48, τ. 107, 16/01/1932, σσ. 71-72, τ. 108, 23/01/1932, σ. 101

¹⁰⁶Σκίπης Σ., «Η σημερινή Λογοτεχνία μας και η εξέλιξίς της εν τω μέλλοντι», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 107, Αθήνα, 16/01/1932, σ.71

¹⁰⁷Αδαμάντιος Αδ., «Η σημερινή Λογοτεχνία μας και η εξέλιξίς της εν τω μέλλοντι», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 105, Αθήνα, 02/01/1930, σ.19

¹⁰⁸Σκίπης Σ., «Η μεταπολεμική διάνοησις και τέχνη εις την Ελλάδα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 177, Αθήνα, 21/05/1933 σ.740 Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Σ. Σκίπης: «Ο Ουράνης έγινε μπολσεβίκος. Πως και γιατί; Κι ο Μελάς βρέθηκε έξαφνα συγγραφέυς εθνικιστής...κι αν σήμερα ο Βάρναλης περνά ως απολογητής του αριτερισμού, προχθές ακόμη έγραφε εθνικιστικά ποιήματα...»

¹⁰⁹Τσιριμώκος Μ., «Η μεταπολεμική διάνοησις και τέχνη εις την Ελλάδα»,στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 178, Αθήνα, 28/5/1933, σ.780

νέας γενιάς ήταν κίνητρο δημιουργίας και ότι τα έργα της έπρεπε να κρίνονται σε σχέση με τα κοινωνικοπολιτικά και ιδεολογικά συμφραζόμενά τους και όχι σε σχέση με το παρελθόν.¹¹⁰ Από τις απαντήσεις τους διαφαίνεται, ίσως, μια σύμπνοια με τα γραφόμενα του Γ. Θεοτοκά ως προς τον ορισμό της γενιάς του: «Η διαφορά μας με τις προηγούμενες γενεές είναι ότι εμείς είμαστε πιο γόνιμοι σε ανησυχίες, ..., πιο ανικανοποίητα και ερευνητικά πνεύματα. Αυτά είναι από τα πιο ευοίωνα σημεία των καιρών γιατί φανερώνουν ζωτικότητα και καλλιέργεια των πνευματικών ικανοτήτων του έθνους.».¹¹¹

Σημείο σύγκλισης ανάμεσα στα μέλη της παλαιάς γενιάς ήταν οι αναφορές στη μεταπολεμική κρίση, ο δημοτικισμός ως ιδέα, η αναγκαιότητα καθιέρωσης ενός και μόνου γλωσσικού οργάνου-της δημοτικής. Τη γενιά του '30 εκπροσώπησε ο Μ. Τόμπρος, η απάντηση του οποίου, επιβεβαίωνε το χάσμα ανάμεσα στις δύο γενιές: «μεταξύ της γενεάς των προγονοπλήκτων ρομαντικών και της γενεάς μας, υπάρχει μια διάστασις και τελεία αντίθεσις κατευθύνσεων».¹¹²

Τα προτάγματα της γενιάς του συμπυκνώνονται ως εξής: « η φυλή αυτή ως νέα κατάστασις οφείλει να εύρη τον ρυθμόν της από την πρόσφατον ιστορία της[...]έχομεν το δικαίωμα ν' αποτινάξωμεν την δουλικήν μίμησιν των ξένων ρυθμών[...]...Είνε υποχρέωσις-καθήκον-αξίωσις της γενεάς μας να οδηγήσωμεν τα προσπαθείας μας προς τον συντομώτερον δρόμον επαφής μας με ό,τι ισχύει και αποτελεί κατάστασιν και πραγματικότητα επί των ημερών μας. Είνε ο μόνος και εύστροφος ...τρόπος προσαρμογής των αγαθών του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτισμού...».¹¹³

Ένας άλλος προβληματισμός που αναδείχθηκε μέσα από τις συγκεκριμένες έρευνες ήταν ο αριστερισμός της ελληνικής διανόησης, όπου και πάλι αποτυπώνονται διαφορετικές απόψεις ως προς τη συμβολή του στην πνευματική πρόοδο του έθνους. Τόσο Γρ. Ξενόπουλος, όσο και Δημ. Βουτυράς θεωρούσαν ότι ο αριστερισμός ήταν το πλαίσιο συγγραφής για ορισμένους λογοτέχνες, όπως ο Στ. Μυριβίλης και ο Στ. Δούκας, το οποίο όμως δεν επηρέαζε την λογοτεχνική αξία του έργου: «Το βιβλίο του Μυριβήλη, χωρίς να ναι, καθαρά, κομμουνιστικό δεν παύει να είναι ένα θαυμάσιο βιβλίο».¹¹⁴

¹¹⁰ Ξενόπουλος Γ., Βουτυράς Δ., Νόβας Αθ., «Η μεταπολεμική διανόησης και τέχνη εις την Ελλάδα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 177, Αθήνα, 26/12/1931, σ.1740-741, τ. 180, 11/06/1933, σσ.850-851

¹¹¹ Θεοτοκάς Γ., «Τα ιδανικά της νέας γενιάς», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 7, Αθήνα, 29/02/1930, σ.24

¹¹² Τόμπρος Μ., «Είναι σήμερον δυνατή η δημιουργία νεοελληνικού ρυθμού;», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 114, Αθήνα, 05/03/1932, σ.291

¹¹³ Στο ίδιο, 05/03/1932, σσ.290-291

¹¹⁴ Ξενόπουλος Γ., Βουτυράς Δ., «Η μεταπολεμική διανόησης και τέχνη εις την Ελλάδα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 177, Αθήνα, 26/12/1931, σ.740-741

Σε αντίθεση, ο Μ. Τσιριμώκος έκρινε τα βιβλία τους ως «οικογενειακού περιεχομένου» και δεν τα θεωρούσε ούτε τέχνη ούτε διανόηση.¹¹⁵ Δεν παρέλειψε να σχολιάσει, επίσης, και τον μπολσεβικισμό του Δ. Γληνού: «Μας φέρνουν και τον μπολσεβικισμό και ο Γληνός ετοιμάζει το πρόγραμμά του σοβιετικού σχολείου...κιαν κάποτε επιβληθή, όπως πιστεύει ο Γληνός, στην Ελλάδα, θα περιμένουν εκείνοι που θα τον επιβάλουν να φωτισθούν από τα προγράμματα του Γληνού;».¹¹⁶

Την άποψη, όμως, του Δ. Γληνού για την πνευματική ζωή φιλοξένησε το περιοδικό *Εργασία* στην έρευνά του για τη λογοτεχνία και την εξέλιξή της, σύμφωνα με την οποία η πνευματική ζωή του τόπου ήταν το ίδιο διασπασμένη όπως και η ελληνική κοινωνία: «Από τη μια μεριά στο στρατόπεδο της αστικής κοινωνία επικρατεί αταξία, σύγχυση και ανησυχία. Από την άλλη μεριά οργανώνεται ολοένα συστηματικότερα σε όλα τα επίπεδα και στο πνευματικό η νέα τάξη που με αυτοπεποίθηση ...έρχεται να γκρεμίσει ό,τι είναι ετοιμόρροπο.[...]. Στην περίπτωση που θα νικήσει το προλεταριάτο θα έχουμε μια ρωμαλέα, ρεαλιστική τέχνη...σ' ένα νέο συμβολισμό, που θα ανοίξει το δρόμο στον κλασικισμό της προλεταριακής τέχνης. Η περίπτωση τούτη είναι...η πιθανότερη.».¹¹⁷

Η δημοσίευση της απάντησής Δ. Γληνού, που εντάσσεται στη μαρξιστική θεώρηση της πάλης των τάξεων και συνδέει την έννοια του έθνους με το προλεταριάτο, από ένα αμιγώς φιλελεύθερο περιοδικό προκαλεί εντύπωση. Ωστόσο, μπορεί να ερμηνευθεί ως πρόθεση του περιοδικού να προσδώσει την αίσθηση της αντικειμενικότητας και του πλουραλισμού απόψεων στις έρευνες του, όπως αναφέρει και σε ένα μεταγενέστερο άρθρο: «Η «Εργασία», εφόσον άφηκε ελευθερία στη συζήτηση και τη διατύπωση των γνώμών στις στήλες της...».¹¹⁸ Επίσης, ίσως δεν πρέπει να παραληφθεί η σχέση του Δ. Γληνού με τον Ελ. Βενιζέλο και τη φιλελεύθερη παράταξη, καθώς είχε συνεργαστεί μαζί του στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1913 και του 1917.¹¹⁹

¹¹⁵Τσιριμώκος Μ., ο.π., 28/5/1933, σ.780

¹¹⁶Στο ίδιο, 28/5/1933, σ.780

¹¹⁷Γληνός Δ., «Η σημερινή λογοτεχνία μας και η εξέλιξίς της εν τω μέλλοντι», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 112, Αθήνα, 20/02/1932, σ.228

¹¹⁸Σωτηριάδης Ν., «Η μεταπολεμική διανόησις και τέχνη εις την Ελλάδα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 180, Αθήνα, 11/06/1933, σ.851

¹¹⁹Μελετιάδης Χ., «Η εκπαιδευτική πολιτική και η ιδεολογία του Ελευθέριου Βενιζέλου: αναζητήσεις για μια αντικειμενική συστοιχία», στο: *Ελευθέριος Βενιζέλος Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του ιδεολογικές αφητηρίες και επιρροές*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2014, σσ.229-230

Η πολυφωνία, η μερική απαισιοδοξία για το μέλλον της πνευματικής ζωής του τόπου και η διάσταση των απόψεων που παρουσιάζονται ανακαλούν στη μνήμη τη γραφή του Γ. Θεοτοκά: «...Η πνευματική και ηθική ζωή μας ήταν, και είχε ακόμα ένα χάος...».¹²⁰

¹²⁰Θεοτοκάς Γ., «Αι ανησυχιαί της νέας γενεάς», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 2, Αθήνα, 18/01/1930, σ.23

2.2 Αστικός Εκσυγχρονισμός: Μια προσπάθεια εξευρωπαϊσμού

Στη πρώτη σελίδα της *Εργασίας* φιλοξενούνταν η στήλη «Τα ζωντανά προβλήματα της χώρας». Το διακοσμητικό στοιχείο της ήταν μια φουτουριστικού τύπου εικονογράφηση ενός βιομηχανικού τοπίου, το οποίο διασχίζει ένα αυτοκίνητο, ενώ στο βάθος του ορίζοντα πετά ένα αεροπλάνο. Αυτή ήταν η «θέα» που αντίκρυζε από το παράθυρο του γραφείου του ένας υψηλά ιστάμενος υπάλληλος.¹²¹ Στην εικόνα αυτή απεικονίζεται το όραμα του Ελ. Βενιζέλου για τη χώρα: να γίνει η Ελλάδα μια χώρα πρότυπο, όμοια με τα άλλα δυτικοευρωπαϊκά κράτη¹²², στο πλαίσιο του καπιταλισμού και της αστικοφιλελεύθερης δημοκρατίας.¹²³

Η προοπτική του αστικού εκσυγχρονισμού συνδιαλέγεται με το θεμελιωμένο, από την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, αίτημα ένταξης της χώρας στα ευρωπαϊκά κράτη και τη μετάβασή της στον αναπτυγμένο κόσμο.¹²⁴ Στα ευρωπαϊκά συμφραζόμενά του, το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα εντάσσονταν στα μοντερνιστικά σχέδια που λάμβαναν χώρα την ίδια περίπου περίοδο και εκτείνονταν από τα σχέδια του κοινωνικού φιλελευθερισμού που εφαρμόζονταν στη Βρετανία ως τη *Corporazione* της φασιστικής Ιταλίας και τα σοβιετικά πενταετή πλάνα.¹²⁵ Επιπλέον, το σχέδιο εντάσσονταν στον ευρύτερο σχεδιασμό των δυτικών δημοκρατιών για την προστασία των κοινωνιών τους από την απειλή εξάπλωσης της υλιστικής/κομμουνιστικής νοοτροπίας.¹²⁶

Η πραγμάτωση του αστικού εκσυγχρονισμού θα ήταν εφικτή μέσω της εξωτερικής πολιτικής, της αναδιάρθρωσης του κράτους της οικονομικής ανάπτυξης, και της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.¹²⁷ Στη σκέψη του αρχηγού των Φιλελευθέρων μεταξύ

¹²¹Χατζηιωσήφ Χρ., «Η βενιζελогενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Μαυρογορδάτος Γ. και Χατζηιωσήφ Χρ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2019, σ. 451

¹²²Τασούλας Κ., «Πρόλογος», στο: *Η πολιτική κληρονομία του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Τ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σ. xiii

¹²³Μαυρογορδάτος Γ., *Μετά το 1922 Η παράταση του Διχασμού*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2022, σ. 335

¹²⁴Χατζηβασιλείου Ευανθ., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως πρότυπο: Υψηλή στρατηγική και πολιτική κουλτούρα 1944-1967», στο: *Η πολιτική κληρονομία του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Τ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σ. 103

¹²⁵Μπογιατζής Β., *μετέωρος μοντερνισμός τεχνολογία, ιδεολογία της επιστήμης και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα, 2012, σ. 192

¹²⁶Στο ίδιο, 2012, σ. 193

¹²⁷Μαραντζίδης Ν., «Α. Η επάνοδος στην εξουσία», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, κεφ. VII «Η μεγάλη τετραετία», Τα ΝΕΑ-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα, 2005, σ.293

εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής υπήρχε μια διαλεκτική σχέση.¹²⁸ Για να επιτευχθεί η πρόοδος της χώρας θα έπρεπε να υπάρξει ένα περιβάλλον ασφάλειας και ειρήνης στην περιοχή, το οποίο θα διασφάλιζε την εδαφική ακεραιότητα της χώρας. Επίσης θα έπρεπε να εφαρμοστεί μια δυναμική εξωτερική οικονομική πολιτική, η οποία θα εξασφάλιζε τους απαραίτητους πόρους και συνεργασίες για την ανάπτυξη της χώρας.¹²⁹

Η ένθερμη υποστήριξη της κυβέρνησης στην πρόταση του Γάλλου Πρωθυπουργού, Α. Briand για τη δημιουργία μιας Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας (εφ. Ε.Ο.), δήλωνε τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας, αλλά και του ίδιου του Ελ. Βενιζέλου.¹³⁰ Η Ελλάδα υπήρξε μια από τις πέντε, μόνο, χώρες που δέχθηκε χωρίς επιφυλάξεις τη σύσταση μια ευρωπαϊκής ομοσπονδίας.¹³¹ Τις αντιδράσεις και τις επιφυλάξεις των υπόλοιπων χωρών και κυρίως των Μεγάλων Δυνάμεων σχολιάζει ο Αλ. Παπαναστασίου ότι έχουν «*επιπολαίως ρίζας*»¹³², καθώς ο ρόλος της Ε.Ο. θα ήταν να «*συντελέση μόνον εις την δημιουργίαν κοινής ευρωπαϊκής συνειδήσεως και εις την καλλιέργειαν πνεύματος αλληλεγγυής μεταξύ των ευρωπαϊκών λαών*». Και αναρωτιέται εάν «*όλα αυτά δεν είναι κανοποιητικά δι' εκείνους που έχουν ανεπτυγμένη ευρωπαϊκήν συνείδησιν...αι αντιδράσεις που εκδηλούνται αφίνουν να νοηθή, τι θα εγένετο εάν επρόκειτο περί συστάσεως συνδέσου πραγματικά ομοσπονδιακού*».¹³³

Ο Ελ. Βενιζέλος συμμετείχε μαζί με τον μόνιμο αντιπρόσωπο της χώρας στην Κ.τ.Ε, Νικ. Πολίτη, στην ειδική συνδιάσκεψη που πραγματοποιήθηκε στη Γενεύη τον Σεπτέμβριο του 1930. Στην ομιλία του κατέθεσε τις ελληνικές θέσεις σχετικά με την πρόταση δημιουργίας της Ε.Ο., αναφέρθηκε στα πολιτικά και οικονομικά οφέλη τα οποία θα αποκόμιζαν τα ευρωπαϊκά κράτη από την σύστασή της, ενώ δεν παρέλειψε να τονίσει ότι η ίδια η πορεία για την ένωση της Ευρώπης θα ήταν μακρόχρονη και απαιτούσε ρεαλισμό και σύνεση. Επίσης, πρότεινε την συμπερίληψη της Τουρκίας στην επικείμενη ευρωπαϊκή ένωση.¹³⁴

¹²⁸Χατζηβασιλείου Ευανθ., «Β. Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», κεφ. VII «Η μεγάλη τετραετία», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Τα ΝΕΑ-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα, 2005, σ.307

¹²⁹Στο ίδιο, «Β. Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», 2005, σ.307

¹³⁰Στο ίδιο, «Β. Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», 2005, σσ.328-329 Στο ίδιο, στη σ. 328 αναφέρει ότι ο κόμης Κουντενχόφε-Καλλέργη χαρακτήριζε τον Ελ. Βενιζέλο σε άρθρο του στο περιοδικό της Πανευρωπαϊκής Ένωσης «Raneuropa» ως ένα «μεγάλο Ευρωπαίο και μεγάλο Ευρωπαϊστή»

¹³¹Σβολόπουλος Κ., «Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδος», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 35β, Παραπολιτικά Εκδόσεις Α.Ε., 2015, σσ.91-92

¹³²Παπαναστασίου Αλ., «Αι Επικρίσεις εναντίον του σχεδίου Ευρωπ. Ομοσπονδίας» στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 21, Αθήνα, 31/05/1930, σ.4

¹³³Στο ίδιο, 31/05/1930, σ.4

¹³⁴Χατζηβασιλείου Ευανθ., ο.π., «Β. Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», 2005, σ.328

Η δημιουργία της Ε.Ο. θα ενίσχυε την ασφάλεια και την ειρήνη στην περιοχή, ιδιαίτερα εάν προχωρούσε και η Τουρκία, επιτρέποντας στην Ελλάδα να προχωρήσει στη μείωση των στρατιωτικών και αμυντικών δαπανών προς όφελος ανάπτυξης.¹³⁵ Η άσκηση ευρωπαϊκής πολιτικής από την Ελλάδα «σημαίνει..την βαθιά συνείδηση ότι, ευρισκόμενη εις τα ανατολικά πρόθυρα της Ευρώπης, ανήκει εις την εμπροσθοφυλακήν του ευρωπαϊκού πολιτισμού, και έχει καθήκον να τον εξασφαλίση και να τον προασπίση, απειλούμενον τυχόν εκ νέου.». ¹³⁶

Στο πλαίσιο εξυπηρέτησης του εθνικού οράματος ερμηνεύεται και η υπογραφή του ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας, το οποίο αποτελούσε το μέσο, που θα οδηγούσε σταδιακά «εις την ουσιαστική κατάργησιν» των συνόρων και στη δημιουργία ενός «κοινού ισχυρότατου συγκροτήματος εντός του οποίου αι δύο εθνότητες θα αλληλοσυνεπληρούντο οικονομικώς και πνευματικώς, όποτε θα εξησφαλιζετο η εκ νέου εν Ανατολή ακτινοβολία του Ελληνικού στοιχείου.». ¹³⁷

Η θωράκιση και η αποτελεσματικότητα του Κράτους θα επιτυγχανόταν με την σύσταση θεσμών, ώστε να αναδειχθεί η Αβασίλευτη Δημοκρατία ως το καταλληλότερο πολιτικό και κοινωνικό σύστημα.¹³⁸ Για τον Κ.Δ. Πολυχρονιάδη, τακτικό καθηγητή του Δημοσίου Δικαίου η ίδρυση και λειτουργία του Συμβουλίου Επικρατείας (εφ. ΣτΕ) το 1928 ήταν ο θεσμός που κατέταξε την Ελλάδα μεταξύ «των συγχρόνων πεπολιτισμένων Κρατών, των Κρατών Δικαίου». ¹³⁹ Με τη θέσμιση του ΣτΕ, τόσο οι πολίτες όσο και η πολιτεία προστατεύονταν, μέσω της σωστής εφαρμογής των νόμων από τυχόν αυθαιρεσίες και αντιδράσεις.¹⁴⁰ Η συγκρότηση της Γερουσίας με το ν. 3786/1929, ήταν ο δεύτερος θεσμός προς ενίσχυση του πολιτεύματος και της δημιουργίας ενός αποτελεσματικότερου Κράτους.¹⁴¹

¹³⁵Της Συντάξεως., «Τα ζωντανά προβλήματα της χώρας Η Ελλάς και το σχέδιο Μπριάν», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 28, Αθήνα, 19/07/1930, σ.5

¹³⁶Μακκάς Λ., «Η Ευρώπη και Ημείς», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 27, Αθήνα, 12/04/1930, σ.5

¹³⁷Μακκάς Λ., «Η εξωτερική πολιτική της Ελληνικής Δημοκρατίας (1924-1934)», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 228, Αθήνα, 13/05/1934, σ.607

¹³⁸Stefanidis I., «Reconstructing Greece as a European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32, στο: *Eleftherios Venizelos: The trials of Stesmanship*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2006, σ. 197

¹³⁹Πολυχρονιάδης Κ.Δ., «Το Συμβούλιον της Επικρατείας», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 227, Αθήνα, 06/05/1934, σ.575

¹⁴⁰Μπογιατζής Β., ο.π, 2012,σ. 120

¹⁴¹Stefanidis I., ο.π., 2006, σ. 197 Στο Βερέμης Θ., *Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οραματιστής του εφικτού*, εκδ. ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, Αθήνα, 2017, σ. 146. Η Γερουσία αποτελούνταν από 120 μέλη, εκ των οποίων τα 92 εκλέγονταν απευθείας από τον λαό, τα 18 από τα επαγγελματικές τάξεις και 10, τα επονομαζόμενα

Σε μια περίοδο αναταραχής, όπως αυτή του Μεσοπολέμου, ο κλασικός φιλελευθερισμός δεν μπόρεσε να παράσχει τις κατάλληλες λύσεις στα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα. Υπό την πίεση αυτών των προβλημάτων, το φιλελεύθερο Κράτος, όπως παρατηρεί ο Κ. Μανούσης-βουλευτής Σερρών του Κ.Φ στο άρθρο του «*Η διευρύνσις το παρεμβατισμού και η έρευνα της αρμοδιότητος του κράτους*», αναγκάστηκε να μεταμορφωθεί σε έναν «*εξελίσσομενον λαοκρατικόν οργανισμόν*».¹⁴² Τα καθήκοντά του διαρκώς εμπλουτίζονταν με στόχο την προστασία των ασθενέστερων τάξεων και τη συνεργασία με τις κοινωνικές δυνάμεις.¹⁴³ Πλέον το Κράτος είχε ευθύνη όχι μόνο απέναντι στο άτομο, αλλά και στην κοινωνία, συνεπώς μετακινήθηκε ιδεολογικά από τον κλασικό φιλελευθερισμό του 19^{ου} αιώνα στον κοινωνικό φιλελευθερισμό.¹⁴⁴ Με αυτό τον τρόπο εξασφάλιζε τη συνοχή και προστατευόταν από τις όποιες κοινωνικές ανατροπές.¹⁴⁵

Ο Ελ. Βενιζέλος, συνειδητοποιώντας το νέο αυτό ρόλο του Κράτους προώθησε μια σειρά από θεσμικές και νομοθετικές πρωτοβουλίες στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα, που στόχευαν στην άμβλυνση των κοινωνικών αντιπαραθέσεων και στην αύξηση του εισοδήματος μέσω της οικονομικής ανάπτυξης.¹⁴⁶ Η προσπάθεια του πρωθυπουργού και της κυβέρνησής του για τη διαμόρφωση μιας πρώιμης μορφής κράτους πρόνοιας, συνάντησε σθεναρές αντιδράσεις τόσο από το αντιβενιζελικό όσο και από το φιλελεύθερο στρατόπεδο, που θεωρούσαν ότι οι κυβερνητικές πρωτοβουλίες ενίσχυαν τον υλισμό της ελληνικής κοινωνίας και αποδυνάμωναν τις έως τότε κυρίαρχες ιδεολογίες.¹⁴⁷

Στο πνεύμα αυτό το 1930 εισάγεται ο ν.4.680/1930 για τη σύνταξη του αστικού κώδικα, το περίγραμμα του οποίου χρησίμευσε ως τη βάση για το τελικό κείμενο που υιοθετήθηκε επί δικτατορίας Μεταξά.¹⁴⁸ Επιπλέον, η κυβέρνηση προχώρησε στην ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας, του Καπνικού Ινστιτούτου, του Ινστιτούτου Βάμβακος κ.α. για την ενίσχυση του πρωτογενή τομέα της ελληνική οικονομίας, δηλαδή την αγροτική παραγωγή.¹⁴⁹

«αριστίνδην» από κοινή συνεδρίαση της Βουλής και της Γερουσίας. Η θητεία των εκλεγόμενων από το λαών μελών ήταν εννεαετής με ανανέωση του ενός τρίτου αυτών κάθε τρία χρόνια

¹⁴²Μανούσης Μ., «Η διευρύνσις του παρεμβατισμού και η έρευνα της αρμοδιότητος του κράτους», στο περιοδικό *Εργασία*, τ. 181, Αθήνα, 18/06/1933, σ. 869

¹⁴³Στο ίδιο, 18/06/1933, σ. 869

¹⁴⁴Μπογιατζής Β., ο.π., 2012, σσ. 54,61

¹⁴⁵Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974) Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1983, σσ.47-48

¹⁴⁶Μπογιατζής Β., ο.π., 2012, σ. 103

¹⁴⁷Στο ίδιο, 2012, σ. 193

¹⁴⁸Stefanidis I., ο.π., 2006, σ. 198

¹⁴⁹Στο ίδιο, 2006, σ. 203

Για τον έλεγχο της οικονομίας συστήθηκε το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο (εφ. Α.Ο.Σ.), γεγονός που προκάλεσε τις αντιδράσεις του Λ. Κ. και της βενιζελογενούς αντιπολίτευσης.¹⁵⁰ Η σύσταση του δεν αποτελεί ελληνική πρωτοτυπία, αντίστοιχοι οργανισμοί είχαν ιδρυθεί στη Γαλλία, στη Γερμανία, στη Ρουμανία και αλλού.¹⁵¹ Εντυπωσιάζει σε αυτή τη συζήτηση η γνώση των αντίστοιχων ευρωπαϊκών εξελίξεων αλλά και ο προβληματισμός σχετικά με τους προτεινόμενους τρόπους εφαρμογής αυτών των προτάσεων στην ελληνική περίπτωση.¹⁵²

Τον Μάιο του 1932, και μετά από τη συνεργασία της κυβέρνησης με το Διεθνές Γραφείο Εργασίας της ΚτΕ και μιας ομάδας εμπειρογνομόνων, κατατέθηκε το νομοσχέδιο για τη θέσπιση του Ταμείου Κοινωνικών Ασφαλίσεων.¹⁵³ Βασικές αρχές του ήταν η υποχρεωτικότητα της ασφάλισης, η επέκταση του «κύκλου των ησφαλισμένων εις πάντας τους εργάτας και εις του αλλοδαπούς, η ευρεία αυτονομία των φορέων της ασφαλίσεως, η ειδική δωσιδικία των εκ της ασφαλίσεως προκυπτουσών διαφορών».¹⁵⁴ Στο νομοσχέδιο αντέδρασαν, τόσο οι συντηρητικοί κύκλοι οργανωμένων συμφερόντων όσο και οι οργανώσεις των εργαζομένων.¹⁵⁵

Η emblematicότερη όλων των μεταρρυθμίσεων που συντελέστηκαν κατά την περίοδο 1928-1932, ήταν η εκπαιδευτική. Οι υπουργοί Παιδείας Κ. Γόντικας και Γ. Παπανδρέου εισήγαγαν νομοσχέδια, η φιλοσοφία των οποίων συμπύκνωνε τους στόχους της βενιζελικής διακυβέρνησης¹⁵⁶: «...η εκπαίδευσης ανήκει εις το Κράτος, είναι προφανές, ότι οφείλει να είναι φορέας του πνεύματος της Πολιτείας, κατ' εντολήν της οποίας λειτουργεί. Κατά συνέπειαν Ιδανικά της Εκπαιδεύσεως είναι τα ιδανικά της Πολιτείας. Και τα ιδανικά της εθνικής μας Εκπαιδεύσεως τα ιδανικά της Ελληνικής Δημοκρατίας».¹⁵⁷

Συνεπώς, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ακολουθούσε μια πολιτική στρατηγική, που στόχευε να διαμορφώσει τα επιθυμητά κοινωνικά σχήματα, που θα συνέβαλαν στην εθνική πρόοδο μέσω της εξυπηρέτησης των οικονομικών αναγκών και στην διαφύλαξη του

¹⁵⁰Stefanidis I., ο.π., 2006, σ. 208

¹⁵¹Μπογιατζής Β., ο.π., 2012, σ. 127

¹⁵²Στο ίδιο, 2012, σ. 127

¹⁵³Stefanidis I., ο.π., 2006, σ. 200. Στο ίδιο, σσ.200-201 Αν και δεν τέθηκε σε πλήρη ισχύ μέχρι 1937, ο νόμος 5.733 ήταν ένα σκαλοπάτι για το ελληνικό «κράτος πρόνοιας»

¹⁵⁴Καλιτσούνakis Δ., «Η κοινωνική νομοθεσία εν Ελλάδι κατά τη δεκαετίαν 1924-1934», στο περιοδικό *Εργασία*, τ. 227, Αθήνα, 06/05/1934, σ. 569

¹⁵⁵Stefanidis I., ο.π., 2006, σ. 200

¹⁵⁶Μαυρογορδάτος Γ., ο.π., 2022, σ. 335

¹⁵⁷Παπανδρέου Γ., «Τα ιδανικά της παιδείας», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 198, Αθήνα, 114/11/1931, σ.1206

καθεστώς.¹⁵⁸ Εξάλλου, «Μια Δημοκρατία δια να διατηρήται και διά να ευημερή πρέπει να περιέχει εις τους κόλπους της έναν μεγάλο αριθμόν εργατικών και φιλοπόνων πολιτών, όσο δε μεγαλύτερος ο αριθμός αυτός τόσω και η ζωή και η ευημερία της Δημοκρατίας...».¹⁵⁹ Για το λόγο αυτό, τα νομοσχέδια έτεμναν κάθετα όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης.

Το 1934, στο περιοδικό *Εργασία* δημοσίευσε άρθρα του Διευθυντή του υπουργείου Παιδείας Χρ. Β.Λέφα, στα οποία εμπεριέχονται αναλυτικές πληροφορίες σχετικά με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1928-1932. Ένας από τους πρώτους στόχους της ήταν η εξάλειψη του αναλφαριθμητισμού. Για το λόγο αυτό, το δημοτικό σχολείο έγινε αρρένων και θηλέων εξαετούς υποχρεωτικής φοίτησης, ενώ παράλληλα, «...Για την κύρωση της υποχρεωτικής φοιτήσεως από τη μια μεριά ορίσθηκαν αυστηρές ποινές για τους γονείς που δεν στέλνουν τα παιδιά τους στο σχολείο και από την άλλη οργανώθηκαν σ όσα μπορούσε μαθητικά συσσίτια...».¹⁶⁰

Περαιτέρω, ιδρύθηκαν νυκτερινές σχολές όπου ενήλικοι ελληνόφωνοι και ξενόφωνοι λάμβαναν βασικές γνώσεις, όπως ανάγνωση, γραφή, αριθμητική, ερμηνεία των Ευαγγελίων και των αποστόλων, ιστορία και γεωμετρία.¹⁶¹ Για τον ίδιο σκοπό ιδρύθηκαν τα Κυριακά σχολεία, δηλαδή σχολεία που λειτουργούσαν τις ημέρες και ώρες εκτός του κανονικού σχολικού ωραρίου για τους εργαζόμενους νέους.¹⁶²

Παράλληλα, είχε προβλεφθεί και η ίδρυση ειδικών σχολείων για τα «ψυχικά ή διανοητικά ανώμαλα και τα ασθενικά παιδιά», όμως έως το 1934 δεν είχε ιδρυθεί παρά το σχολείο τυφλών, «που διατηρεί ανέκαθεν ο «Οίκος των τυφλών» στην Καλλιθέα και του Ζηρινείου της Βούλας που ίδρυσε το Πατριωτικό Ίδρυμα...».¹⁶³ Μια πολύ σημαντική μεταρρύθμιση ήταν η κατάργηση του Ελληνικού σχολείου, και η ίδρυση κατώτερων επαγγελματικών σχολείων για τα παιδιά που «..δεν θέλουν ή δεν μπορούν νακολουθήσουν ανώτερες σπουδές...». Τέσσερις ήταν οι κατηγορίες των κατώτερων επαγγελματικών

¹⁵⁸ Δημαράς Αλ., «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων του Βενιζέλου», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Μαυρογορδάτος Γ. και Χατζηιωσήφ Χρ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2019, σσ. 25, 29

¹⁵⁹ Βαλαούρης Ε., «Πνευματική κίνησης: Σχολείον και Δημοκρατία» στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 48, Αθήνα, 06/12/1930, σ.21

¹⁶⁰ Λέφας Χρ. Β., «Η Παιδεία στην δεκαετία 1924-1934», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 229, Αθήνα, 20/05/1934, σ.653.

¹⁶¹ Λέφας Χρ. Β., «Η εκπαίδευση στην Ελλάδα», δ' μέρος, στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 233, Αθήνα, 17/06/1934, σ.781

¹⁶² Στο ίδιο, 17/06/1934, σ.781

¹⁶³ Στο ίδιο, 17/06/1934, σ.781

σχολείων: τα γεωργικά, τα εμπορικά, τα βιοτεχνικά και τα οικοκυρικά θηλέων.¹⁶⁴ Η δημιουργία τους δεν είχε τα προσδοκώμενα ερείσματα στην ελληνική κοινωνία. Το 1930-1931 λειτουργούσαν είκοσι γεωργικά σχολεία, ενώ το 1934 μόνο δύο. Μερικοί από τους λόγους αποτυχίας ήταν «ότι ιδρύθηκαν βιαστικά και δεν λήφθηκε πρόνοια να εφοδιασθούν με το κατάλληλο προσωπικό και τα απαιτούμενα εργαλεία.». ¹⁶⁵

Το δημοτικό σχολείο αποτέλεσε το χώρο διάπλασης της πολιτικής και κοινωνικής συνείδησης των αυριανών πολιτών.¹⁶⁶ Στα αναγνωστικά προβάλλονταν η ιδεολογία του αστικού ορθολογισμού, ενώ εξέλειπαν οι εθνικιστικές εξάρσεις. Η ερμηνεία του κόσμου βασιζόταν στη γνώση, τη λογική και την επιστήμη. Ο Νόμος και ο σεβασμός προς την εφαρμογή του ερμηνευόταν ως προϋπόθεση κοινωνικής ζωής, ενώ οι αρετές της τιμιότητας, της φιλαληθείας, της εργατικότητας εξαίρονταν, όπως και τα ιδανικά της κοινωνικής αλληλεγγύης και του συλλογικού πνεύματος.¹⁶⁷

Σκοπός της μέσης εκπαίδευσης ήταν η επιστημονική προπαρασκευή «των μελλόντων να παρακολουθήσωσιν ανωτέρας σπουδάς κι η παροχή της αναγκαίας γενικής μορφώσεως δια τον κοινωνικόν βίον, ως και η διάπλασις χρηστών πολιτών». ¹⁶⁸ Τα γυμνάσια και τα πρακτικά λύκεια, έγιναν εξατάξια από τετρατάξια και ιδρύθηκαν ανώτερα παρθεναγωγεία με τέσσερις τάξεις για τα κορίτσια που δεν ήθελαν να ακολουθήσουν πανεπιστημιακές σπουδές.¹⁶⁹ Την ίδια περίοδο ιδρύεται και η Σιβιτανίδειος Σχολή, η οποία «έχει σκοπόν να καταρτίζη ικανούς και μορφωμένους τεχνίτας και χρηστούς Έλληνες πολίτας». ¹⁷⁰

Ιδιαίτερου ενδιαφέροντος ήταν η πρόθεση της κυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου να περιορίσει την κλασική εκπαίδευση στη δευτεροβάθμια και ανώτατη εκπαιδευτική

¹⁶⁴Λέφας Χρ. Β., ο.π., 20/05/1934, σ.653. Στο Λέφας Χρ. Β., «Η εκπαίδευση στην Ελλάδα», ι' μέρος, στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 236, Αθήνα, 08/07/1934, σ.873, το ελληνικό σχολείο ήταν ένα ενδιάμεσο σύστημα ανάμεσα στο δημοτικό και το γυμνάσιο, στο οποίο μπορούσαν να φοιτήσουν οι απόφοιτοι της δ' τάξης του δημοτικού σχολείου. Αν και χαρακτηρίζεται ως «καρκίνωμα» για τη στοιχειώδη εκπαίδευση, όμως αναγνωρίζεται η κοινωνική του συνεισφορά, καθώς οι περισσότεροι μικροιδιοκτήτες ήταν απόφοιτοί του.

¹⁶⁵Λέφας Χρ. Β., «Η εκπαίδευση στην Ελλάδα», ι' μέρος, στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 236, Αθήνα, 08/07/1934, σ.877

¹⁶⁶Μελετιάδης Χ., « Το ελληνικό σχολείο τον 20ό αιώνα: ο ρόλος του Βενιζέλου», στο: *Η πολιτική κληρονομία του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Τ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σ. 341

¹⁶⁷Δημαράς Αλ., ο.π., 2019, σ. 30

¹⁶⁸Λέφας Χρ. Β., «Η εκπαίδευση στην Ελλάδα», ι' μέρος, στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 236, Αθήνα, 08/07/1934, σ.878

¹⁶⁹Λέφας Χρ. Β., ο.π., 20/05/1934, σ.653.

¹⁷⁰W., «Η Σιβιτανίδειος Σχολή και η μέχρι τούδε εξέλιξίς της» γ' μέρος, στο: περιοδικό *Εργασία*, τ.165, Αθήνα, 26/02/1933, σ.295

βαθμίδα. Στο πλαίσιο αυτό, ψηφίσθηκε ο ν. 5341/1931, ο οποίος έδινε το δικαίωμα στον υπουργό της Παιδείας να ορίζει περιορισμένο αριθμό μαθητών για κάθε τάξη του κλασικού γυμνασίου. Παράλληλα, «Με το νόμο 36000 έγινε πρόβλεψη για την ίδρυσι γεωργικών γυμνασίων και με το νόμο 5341 του 1932 για την ίδρυσι τεχνικών γυμνασίων». ¹⁷¹ Με τον τρόπο αυτό, επιδιώχθηκε να καταπολεμηθεί η βαθιά ριζωμένη νοοτροπία που είχε από καιρό ταυτίσει τη δευτεροβάθμια κλασική εκπαίδευση με την πρόσβαση σε μια θέση δημόσιας υπηρεσίας. ¹⁷² Στις κυβερνητικές προθέσεις υπήρξαν έντονες αντιδράσεις, τόσο από τους εκπαιδευτικούς όσο και από τους γονείς. Οι μεν εκπαιδευτικοί προέβλεπαν την συνδικαλιστική αποδυνάμωσή τους και οι δε γονείς τον περιορισμό των δυνατοτήτων των παιδιών τους για σχολική και εν συνεχεία κοινωνική και οικονομική ανέλιξη. ¹⁷³

Ο περιορισμός του αριθμού των εισακτέων εφαρμόστηκε και στην ανώτατη εκπαίδευση, καθώς τα πανεπιστήμια «εδημιουργούσαν κατ' έτος χιλιάδες εγγραμμάτους και επιστήμονες οι οποίοι ήσαν καταδικασμένοι ή να μένουν άνεργοι ή να κερδίζουν με κόπο τα αναγκαία». ¹⁷⁴ Εξάλλου, όπως είχε υποστηρίξει και ο ίδιος ο Ελ. Βενιζέλος στην προεκλογική του ομιλία στη Θεσσαλονίκη: «...Εφόσον εκατοντάδες σχολείων της κλασικής λεγομένης εκπαιδεύσεων εξακολουθούν να εξαπολύουν κατ' έτος χιλιάδας νέων ατελέστατα συνήθως μορφωμένων, ανικάνων ουσιαστικώς δι κάθε παραγωγικήν εργασία, το μέλλον μας δεν μπορεί παρά να είναι σκοτεινόν....τον μέλλοντα στρατό της κοινωνικής ανατροπής». ¹⁷⁵

Οι αποφάσεις της κυβέρνησης για τον περιορισμό της κλασικής εκπαίδευσης δεν στόχευαν μόνο στην εξάλειψη του συνόλου των «άνεργων θεσιθαρών και υποψήφιων ανατροπέων», ¹⁷⁶ αλλά είχε σκοπό να κατευθύνει κατά κύριο λόγο η κατώτερη μεσαία τάξη και η νεολαία της υπαίθρου προς την απόκτηση πρακτικών επαγγελματικών προσόντων. ¹⁷⁷ Η είσοδος στην δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση περιοριζόταν σε όσους αρίστευαν, στερώντας έτσι τη δυνατότητα κοινωνικοοικονομικής ανόδου σε μια μεγάλη μερίδα του πληθυσμού. ¹⁷⁸ Σύμφωνα με τον Γερουσιαστή Σ. Παπαβασιλείου, έπρεπε να εφαρμοστεί ένα αντίστοιχο σύστημα με αυτό άλλων ευρωπαϊκών χώρων, που θα παρείχε

¹⁷¹ Λέφας Χρ. Β., ο.π., 20/05/1934, σ.653

¹⁷² Stefanidis I., ο.π., 2006, σ. 198

¹⁷³ Δημαράς Αλ., ο.π., 2019, σσ. 26-27

¹⁷⁴ Βερέμης Θ., *Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οραματιστής του εφικτού*, εκδ. ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, Αθήνα, 2017, σ. 157

¹⁷⁵ Μαραντζίδης Ν., ο.π., κεφ.. VII, σ.297

¹⁷⁶ Μαυρογορδάτος Γ., ο.π., 2022, σ. 338

¹⁷⁷ Stefanidis I., ο.π., 2006, σ. 198

¹⁷⁸ Δημαράς Αλ., ο.π., 2019, σ. 29

τη δυνατότητα ανώτερων σπουδών στους ικανότερους και ευφυέστερους ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση.¹⁷⁹

Όσον αφορά τη διοίκηση και την οργάνωση της Παιδείας, παρατηρείται ένας «οικοδομικός οργανισμός» με την κατασκευή 3167 σχολικών κτηρίων.¹⁸⁰ Επίσης, με τον ν. 4653/1930 ολοκληρώθηκε η αποκέντρωση στην εκπαίδευση, ιδρύθηκαν εποπτικά συμβούλια και στη μέση εκπαίδευση, αυξήθηκε ο αριθμός των επιθεωρητών και στη δημοτική και στη μέση εκπαίδευση. Επιπλέον, η ανώτατη εποπτεία και διοίκηση της εκπαίδευσης ανατέθηκε στο Γνωμοδοτικό Εκπαιδευτικό συμβούλιο και το Διοικητικό Εκπαιδευτικό Συμβούλιο και απαγορεύθηκαν οι μεταθέσεις στη διάρκεια του σχολικού έτους.¹⁸¹

Το 1931, με τον ν. 5019 τα δημοτικά σχολεία και τα σχολεία μέσης εκπαίδευσης μετατράπηκαν σε «*ιδιαίτερο νομικό πρόσωπο με δική του περιουσία και με σκοπό να φροντίζει για τη συντήρηση και την καθαριότητα του διδακτηρίου, τον εφοδιασμό του με εποπτικά μέσα διδασκαλίας, τη χρηματική ενίσχυση των φτωχών μαθητών...*».¹⁸² «*Ιδιαίτερη εθνική σημασία είχε ο νόμος 4863 του 1930 που απαγόρευσε στα ξένα ιδιωτικά σχολεία να δέχονται μαθητάς, που είναι υπήκοοι έλληνες, κ έτσι προφυλάχθηκε η ελληνική νεολαία από την ξενική προπαγάνδα που τόσο είχε υπονομεύσει την εθνική συνείδηση και την ορθόδοξη πίστη*».¹⁸³

Συνοψίζοντας, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση χαρακτηριζόταν από μία ελιτιστική, αλλά και ρεαλιστική προσέγγιση και ίσως οφείλει πολλά στο βρετανικό μοντέλο.¹⁸⁴ Ο σχεδιασμός της, όσον αφορά την υποχρεωτική εκπαίδευση πρόκρινε ισότιμη υποχρεωτική εκπαίδευση για όλους και όλες σύμφωνα με το γερμανικό πρότυπο της Volksschule.¹⁸⁵ Εντούτοις, η δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση χαρακτηρίζονται από ταξική εξειδίκευση και ιεραρχία.¹⁸⁶ Κυρίως όμως, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση εναρμονιζόταν με τη γενικότερη κυβερνητική αντίληψη για τη συμβολή των νέων: «...*Σεις οι νέοι έχετε απέναντι ημών των παλαιότερων αυτό το μέγα πλεονέκτημα, ότι την προσοχή σας και την*

¹⁷⁹Παπαβασιλείου Σ., «Η μόρφωση της ηγέτιδος τάξεως», β' μέρος, στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 38, Αθήνα, 27/09/1930, σ.19

¹⁸⁰Βερέμης Θ., ο.π., 2017, σ. 157

¹⁸¹Λέφας Χρ. Β., ο.π., 20/05/1934, σ.654

¹⁸²Λέφας Χρ. Β., ο.π., 20/05/1934, σ.654

¹⁸³Στο ίδιο, 20/05/1934, σ.654

¹⁸⁴Stefanidis I., ο.π., 2006, σ. 198

¹⁸⁵Μαυρογορδάτος Γ., ο.π., 2022, σ. 335

¹⁸⁶Στο ίδιο, 2022, σ. 335

δραστηριότητάς σας δεν πρόκειται ν' απορροφήση πλέον η ιδέα της εθνικής αποκαταστάσεως. Όλη σας η προσοχή και η δραστηριότης μέλει να στραφή μόνον εις την οργάνωσιν του νέου Ελληνικού Κράτους εις κράτος συγχρονισμένον και εις την βελτίωσιν του ισχύοντος κοινωνικού καθεστώτος».¹⁸⁷

2.3. Η «Μεγάλη Τετραετία 1928-1932»: Μια αποτίμηση

Τον Αύγουστο του 1932 ένα μήνα πριν τις εκλογές, το περιοδικό *Εργασία* παρουσίασε σε δύο συνέχειες το έργο της κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου.¹⁸⁸ Η «Μεγάλη Τετραετία 1928-1932», χαρακτηρίζεται ως περίοδος «καθολικής εις όλους τους κλάδους αναδημιουργίας, ομοίαν της οποίας όχι μόνον η κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδος δεν παρουσιάζει, αλλά και εις οιονδήποτε άλλο κράτος είναι δύσκολον να συναντήση κανείς».¹⁸⁹ Η διάρκεια της κυβερνητικής θητείας του Ελ. Βενιζέλου, ιδιαίτερα υπό συνθήκες παγκοσμίου οικονομικής κρίσης¹⁹⁰, δεν ήταν σύνηθες για την μεσοπολεμική Ευρώπη, όπου η μέση κυβερνητική θητεία δεν ξεπερνούσε τον έναν χρόνο.¹⁹¹ Πιθανόν το γεγονός αυτό να οφείλεται και στην κυριαρχία του Κ.Φ. στο δύο νομοθετικά σώματα, δηλαδή τη Βουλή και τη Γερουσία.

Στα επιτεύγματα της κυβέρνησης συμπεριλαμβάνονταν η πάταξη της ληστείας, η καλύτερη λειτουργία του δημόσιου τομέα, η εφαρμογή μιας ολιστικής γεωργικής πολιτικής, η βελτίωση των συνθηκών υγείας των πολιτών, η κατασκευή «παραγωγικών έργων», τα επιτεύγματα της εξωτερικής πολιτικής και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.¹⁹² Ιδιαίτερα στην τελευταία αναφέρεται η κατασκευή σχολικών κτηρίων και έπεται μια ασαφής αναφορά στη διάρθρωση της εκπαίδευσης. Η σημαντικότητα της ανέγερσης σχολείων για την κυβέρνηση

¹⁸⁷Απόσπασμα από το λόγο του Ελ. Βενιζέλου στη Φιλελεύθερη Νεολαία στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 7, Αθήνα, 22/02/1930, σ.29

¹⁸⁸Αφορά τα τεύχη 138 (21/08/1932) και 139 (29/08/1932) με αντίστοιχους τίτλους «Το Έργον μιας τετραετίας» και «Από τον απολογισμόν του κυβερνητικού έργου: Πως επιτεύχθη η ρύθμις των Χρεών και των Επανορθώσεων εις την Χάγην»

¹⁸⁹Νικολόπουλος Αντ., «Το Έργον μιας τετραετίας», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 138, Αθήνα, 21/08/1932, σ. 1039

¹⁹⁰Στο ίδιο, 21/08/1932, σ. 1039

¹⁹¹Mazower M., *Σκοτεινή ήπειρος Ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*, μτφ. Κουρεμένος Κ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2020, σ.35 Στο ίδιο, σ. 35 στη Γερμανία και την Αυστρία ο μέσος όρος κυβερνητικής θητείας ήταν οχτώ μήνες. Στη Γαλλία ο μέσος όρος διαμορφώθηκε από τους οκτώ μήνες (1914-1932) στους τέσσερις (1932-1940).

¹⁹²Νικολόπουλος Αντ., ο.π., 21/08/1932, σσ. 1039-1040 Η κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου εστίασε στην πάταξη της ληστείας, μετά την απαγωγή των Αλ. Μυλώνα και Αλ. Μελά στα Ιωάννινα κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου, στο: Μαραντζίδης Νικ., «Α. Η επάνοδος στην εξουσία», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, κεφ. VII «Η μεγάλη τετραετία», Τα ΝΕΑ-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα, 2005, σ.293

υποδηλώνεται και με την αναφορά στο όνομα του Γ. Παπανδρέου, το μοναδικό όνομα υπουργού που καταγράφεται σε όλο το άρθρο.¹⁹³

Ωστόσο απουσιάζει το όνομα του προκατόχου του Γ. Παπανδρέου, του Κ. Γόντικα, κατά τη διάρκεια της θητείας του οποίου εισήχθησαν αρκετά νομοσχέδια για τη δομή και λειτουργία σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης. Ας σημειωθεί ότι το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στον ογκώδη τόμο που τύπωσε η κυβέρνηση το 1932 με τίτλο «*Το νομοθετικόν έργον του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων*», στο οποίο περιέχονται τα νομοθετήματα της υπουργίας Γ. Παπανδρέου (1930-1932), ενώ παραλείπεται το αντίστοιχο έργο του Κ. Γόντικα (1928-1930).¹⁹⁴

Η πραγμάτωση της προσπάθειας αναγέννησης της χώρας απαιτούσε μια μακρά περίοδο σταθερότητας και ειρήνης¹⁹⁵, αλλά, η παγκόσμια οικονομική κρίση, η «...*περί τρομακτικής παγκοσμίου θεομηνίας...*», εμπόδισε την ολοκλήρωσή της.¹⁹⁶ Οι εκλογικές ήττες το 1932 και 1933 αποτυπώνουν τις όποιες αντιστάσεις και αμφισβητήσεις για το έργο της κυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου¹⁹⁷, εκ των οποίων η ήττα στις εκλογές της 5^{ης} Μαρτίου 1933, ήταν η πιο «*κολοσσιαία*» και «*ταπεινωτική*», διότι, ήταν μια ήττα- σύμφωνα με το περιοδικό *Εργασία*- των δημοκρατικών αρχηγών, αλλά και του ίδιου του πολιτεύματος, καθώς: «*Κατά τα προχθεσινάς εκλογάς, δια της αποδοκιμασίας...έπεσαν μαζί καταγής, όλα τα είδωλα της Δημοκρατίας, ο Βενιζέλος, ο Ζεύς του δημοκρατικού στερεώματος- ο Παπαναστασίου, ο οποίος ίδρυσε την Δημοκρατίαν, ο Καφαντάρης, ο Μιχαλακόπουλος. Κατόπιν αυτού, ημπορεί κανείς να ισχυρισθή, σεβόμενος τον εαυτόν, ότι δεν είναι μεγάλη η ήττά μας;*».¹⁹⁸

Το περιοδικό *Εργασία* αποδίδει την ήττα σε ποικίλα αίτια. Το εκλογικό αποτέλεσμα ήταν η κορύφωση της λαϊκής δυσανεξικίας, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, ως προς τη διακυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου, οποία ήταν και «*ο φυσικός στόχος όλης της δυσφορίας την οποία προκάλεσε εις τα λαϊκάς μάζας η κρίσις αυτή*».¹⁹⁹ Η δημαγωγία, η οποία

¹⁹³Νικολόπουλος Αντ., ο.π., 21/08/1932, σ. 1039

¹⁹⁴Δημαράς Αλ., «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων του Βενιζέλου», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Μαυρογορδάτος Γ. και Χατζηιωσήφ Χρ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2019, σ. 22

¹⁹⁵Μαραντζίδης Ν., «Α. Η επάνοδος στην εξουσία», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, κεφ. VII «Η μεγάλη τετραετία», Τα ΝΕΑ-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα, 2005, σ.293

¹⁹⁶Νικολόπουλος Αντ., ο.π., 21/08/1932, σ. 1040

¹⁹⁷Χατζηιωσήφ Χρ., «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπολέμο», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Μαυρογορδάτος Γ. και Χατζηιωσήφ Χρ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2019, σ. 439

¹⁹⁸Νικολόπουλος Αντ. Ι., «Ανάγκη αληθείων: Η πραγματική έννοια της ψήφου της 5^{ης} Μαρτίου και τα εξ αυτής διδάγματα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 167, Αθήνα, 12/03/1933, σ. 355

¹⁹⁹Νικολόπουλος Αντ. Ι., ο.π., 12/03/1933, σσ. 355-356

ασκήθηκε καθόλη τη διάρκεια της περιόδου, τόσο από τον Τύπο όσο και από την αντιπολίτευση, βενιζελογενή και μη. Ιδιαίτερα, η αντιπολίτευση που άσκησαν τα βενιζελογενή κόμματα, «...συμπράζαντα μετά του Κόμματος των Φιλελευθέρων εις τον Εθνικόν Συνασπισμόν άλλα κόμματα», θεωρούνταν υψίστης σημασίας, καθώς επηρέασε το εκλογικό σώμα, ως προς το αληθές των προθέσεων περί συνεργασίας και τη διάρκεια μιας πιθανής διακυβέρνησης του τόπου από τον Εθνικό Συνασπισμό.²⁰⁰

Προφανώς και το άρθρο αναφέρεται στην προσπάθεια της βενιζελογενούς αντιπολίτευσης να διαμορφώσει έναν ζωτικό χώρο για μελλοντικές πολιτικές και κοινωνικές ζυμώσεις.²⁰¹ Επιπλέον, καθ' όλη τη διάρκεια της τετραετίας υπήρξε μια διαρκής και οργανωμένη επίθεση από τον αντιβενιζελικό Τύπο με τη συνεπικουρία ορισμένων πρώην βενιζελικών εφημερίδων²⁰² με αναφορές σε φανταστικά ή πραγματικά, οικονομικά σκάνδαλα, όπως το «σκάνδαλο του κινίνου», τα οποία αποδομούσαν το παραγόμενο κυβερνητικό έργο.²⁰³

Τρίτος και κυριότερος παράγοντας ήταν το ίδιο το Κ.Φ. Σφάλματα κατά τη διάρκεια διακυβέρνησης υπήρξαν, αλλά τα οποία «είναι μηδαμινά παραβαλλόμενα προς τον έργον, το οποίον επιτελέσθη κατά την τετραετίαν ταυτήν». Ωστόσο, το κόμμα δεν αντέδρασε, ως έπρεπε απέναντι στη δημοκοπία, ώστε να επικοινωνήσει την πολιτική του, εξαιτίας μιας «εσφαλμένης περί αλληλεγγυής αντίληψιν», η οποία επικρατούσε στα ανώτατα στελέχη του Κ.Φ., «μέγα θύμα της οποίας έχει πέσει αυτή η γενναιόφρων ψυχή του Ελευθερίου Βενιζέλου». ²⁰⁴

Τα ανώτατα στελέχη κατηγορούνται μέσω του περιοδικού *Εργασία* για ιδιοτέλεια, αφού η συνήθης τακτική τους ήταν η εξυπηρέτηση των προσωπικών τους συμφερόντων αντί των γενικότερων. Αυτή η ιδιοτέλεια ήταν και το «μέγα δράμα της πολιτικής ζωής του Ελευθερίου Βενιζέλου, ..., με την προσωπική του γοητεία, όσον και με την γοητείαν του μεγάλου έργου του τον Ελληνικόν Λαόν,μέγα μέρος αυτού απωθείται κατόπιν μακράν λόγω της εφαρμογής παρά των επιτελών του Κόμματος της αρχής της κομματικής αλληλεγγυής υπό την έννοια της

²⁰⁰ Στο ίδιο, 12/03/1933, σ. 356

²⁰¹ Χατζηιωσήφ Χρ., «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Μαυρογορδάτος Γ. και Χατζηιωσήφ Χρ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2019, σ. 450

²⁰² Μαραντζίδης Ν., ο.π., κεφ. VII, 2005, σ.296

²⁰³ Στο ίδιο, κεφ. VII, 2005, σ.303. Στο ίδιο, σ. 303, το «σκάνδαλο της κινίνης» αφορούσε ποσότητα φαρμάκων, τα οποία αντί να περιέχουν κινίνη περιείχαν αλεύρι..

²⁰⁴ Νικολόπουλος Αντ. Ι., ο.π., 12/03/1933, σ. 356

εξυπηρετήσεως των προσωπικών των συμφερόντων». ²⁰⁵ Η εξυγίανση του Κ.Φ. θεωρείται ως προτεραιότητα από την *Εργασία*, διότι διαφορετικά θα επαναλαμβανόταν το ίδιο μοντέλο: Η προσωπικότητα του του Ελ. Βενιζέλου θα χρησίμευε για την αναρρίχηση στην εξουσία, την οποία θα απέλυε το Κ.Φ. στη συνέχεια εξαιτίας των στελεχών του. ²⁰⁶

Η μη επίρριψη ευθυνών στον ηγέτη των Φιλελευθέρων για τις όποιες κυβερνητικές δυσλειτουργίες και τα όποια πολιτικά λάθη, αλλά αντίθετα η τάση «θυματοποίησής» του σκιαγραφεί την πρόσληψη του Ελ. Βενιζέλου, αλλά και την πίστη των οπαδών του ως προς τις ικανότητές του χαρισματικού ηγέτη τους. Χαρακτηριστική είναι η έκφραση «Ζεύς της Δημοκρατίας». ²⁰⁷

Από την ανάγνωση των σχετικών άρθρων παρατηρείται ότι παραλείπονται οι αναφορές στις αντιδράσεις των κοινωνικών τάξεων απέναντι στις προσπάθειες εκσυγχρονισμού της χώρας. Η κρατική αστική τάξη και η πλειονότητα των «προκαπιταλιστικών και αντικαπιταλιστικών μικροαστικών στρωμάτων» προέβαλαν σθεναρή αντίσταση στις όποιες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες. ²⁰⁸ Αντίστοιχα, η φιλελεύθερη επιχειρηματική αστική τάξη δεν μπόρεσε να κατανοήσει την ουσία των μεταρρυθμίσεων. ²⁰⁹ Για παράδειγμα, η αντίδρασή τους στην εργατική νομοθεσία και η υπονόμευσή της συνέβαλαν σημαντικά αν όχι αποφασιστικά στην απώλεια της εργατικής τάξης για το Βενιζελισμό και στην εξουθένωση του μετριοπαθούς αλλά αυθεντικού συνδικαλισμού γενικότερα. ²¹⁰

Πέραν όμως αυτού, η «Μεγάλη Τετραετία» του Ελ. Βενιζέλου, χαρακτηρίζεται από το μεταρρυθμιστικό της πνεύμα σε μια κρίσιμη εποχή και συνέβαλε θετικά στην πορεία της χώρας προς τον ανεπτυγμένο κόσμο. ²¹¹

²⁰⁵ Νικολόπουλος Αντ. Ι., ο.π., 12/03/1933, σσ. 356-3570

²⁰⁶ Νικολόπουλος Αντ. Ι., «Ανάγκη αληθειών: Διδάγματα εκ της ήττης της 5^{ης} Μαρτίου», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 168, Αθήνα, 19/03/1933, σ. 392

²⁰⁷ Στο ίδιο, 19/03/1933, σ. 392

²⁰⁸ Μαυρογορδάτος Γ., «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», στο: Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, επιμ. Μαυρογορδάτος Γ. και Χατζηιωσήφ Χρ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2019, σ. 11 Στο ίδιο, σ. 11 η κρατική αστική τάξη αποτελούνταν από τους γαιοκτήμονες, εισοδηματίες και ορισμένα μονοπώλια με επικεφαλής την Εθνική Τράπεζα

²⁰⁹ Στο ίδιο, 2019, σ. 18

²¹⁰ Στο ίδιο, 2019, σ. 18

²¹¹ Χατζηβασιλείου Ευανθ., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως πρότυπο: Υψηλή στρατηγική και πολιτική κουλτούρα 1944-1967», στο: *Η πολιτική κληρονομία του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Τ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σ. 115

3. Από τον Φιλελευθερισμό στον Ολοκληρωτισμό: Η κοινοβουλευτική κρίση στην Ευρώπη

3.1 Οι συζητήσεις για τη κοινοβουλευτική κρίση στο περιοδικό «Εργασία»

Η αρχική αισιοδοξία, η οποία ακολούθησε μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, σύντομα έδωσε τη θέση της σε μια περίοδο γενικευμένης αναταραχής. Η αδυναμία του φιλελευθέρου κράτους να αντιμετωπίσει τις συνέπειες της οικονομικής και κατ' επέκταση της κοινωνικής κρίσης, ανέδειξε τις δυσλειτουργίες του κοινοβουλευτικού συστήματος. «*Η καθολική αυτή κρίσις, «η κρίσις του Κράτους», γράφει Α. Σβολόπουλος, «επεκτείνεται εις πάσας τας εκφάνσεις της πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Η κοινοβουλευτική κατάστασις του τόπου αφήνει πολλούς ανικανοποίητους».*²¹² Ο δημόσιος διάλογος, σε διεθνές και τοπικό επίπεδο, εστίαζε στους τρόπους ενίσχυσης του κοινοβουλευτικού συστήματος.²¹³ Οι προτεινόμενες λύσεις ήταν δύο: η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας έναντι της νομοθετικής ή η «*υιοθέτηση αυταρχικών-δικτατορικών τρόπων διακυβέρνησης*».²¹⁴

Το 1932 διοργανώνεται μια σειρά διαλέξεων στην Πάντειο Σχολή Πολιτικών Επιστημών με θέμα «*Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*», την περίληψη των οποίων δημοσίευσε η *Εργασία*. Από την σταχυολόγηση του περιεχομένου των ομιλιών, διαπιστώνεται η σύγκλιση απόψεων στο γεγονός ότι η γενικευμένη οικονομική και κοινωνική κρίση, οδήγησε στην αποδοχή από τους λαούς αυταρχικών-δικτατορικών καθεστώτων. Όσον αφορά την Ελλάδα, η υιοθέτηση αντίστοιχων αυταρχικών μορφών διακυβέρνησης απορρίφθηκε τόσο για ιστορικούς λόγους, «*της αγάπης προς την ελευθερίαν, η οποία ανέκαθεν διέκρινε τον Ελληνικόν λαόν*», όσο και διότι «*...η Ελλάς εάν εσημείωσε πρόοδόν τινα, αυτή εσημειώθη μόνον υπό το κοινοβουλευτικόν καθεστώς...*».²¹⁵ Παράλληλα προτάθηκαν και διάφορες

²¹²Σβολόπουλος Α. Κ., «*«Η κρίσις του Κράτους» εν Ελλάδι*», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ.4, 05/04/1930, σ. 12

²¹³Κεσσόπουλος Αλ., «*Η επιρροή του Γερμανικού Δικαίου της ανάγκης στη σκέψη του Βενιζέλου και το αποτύπωμα της στο Σύνταγμα του 1952*», στο: *Η πολιτική κληρονομία του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Τ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σσ. 229

²¹⁴Βλαχόπουλος Σπ., «*Η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, από τον Ελευθέριο Βενιζέλο στην Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία*», στο: *Η πολιτική κληρονομία του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Τ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σ. 207

²¹⁵Σγουρίτσας Χρ., «*Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*», α΄ μέρος, στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ.127, 04/06/1932, σσ. 697-698. Στο ίδιο, συμπεριλαμβάνει περιλήψεις των ομιλιών των Γ. Φραγκούδη Γ., Χρ. Σγουρίτσα, Παναγ. Κ. Κανελλόπουλου

μεταρρυθμίσεις όπως η ίδρυση επαγγελματικής Βουλής και «η δημιουργία μιας τέταρτης εξουσίας» διοικητικής.²¹⁶

Ανάμεσα στους ομιλητές ήταν και οι Αλ. Σβώλος και Γ. Παπανδρέου. Ο Αλ. Σβώλος υποστήριζε ότι η κρίση οφείλεται στην διάσπαση της ενότητας της κοινωνίας και «*στας πολιτικές ανωμαλίας, τας οποίας τροφοδοτεί η κρίσις του καπιταλισμού*». Συνεπώς, «*η κοινωνική κρίσις δεν θεραπεύεται δια μεταβολών του πολιτεύματος, και δη δια της δικτατορίας ενός προσώπου ή ενός κόμματος. Δια των μέσων αυτών μάλλον θα επιταχυνθή παρά θα προληφθή η τελική κατάρρευσις του σημερινού κοινωνικού συστήματος*».²¹⁷ Ο Γ. Παπανδρέου, εάν και υπερασπιστής του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, δεν απέρριψε μια προσωρινή δικτατορία, καθώς «*...συμβαίνουν ενίοτε ιστορικά καταστάσεις καθιστώσαι την δικτατορίαν και αναγκαίαν και χρήσιμον...*».²¹⁸ Η θεώρηση αυτή δεν πρέπει να εκπλήσσει καθώς αρκετοί φιλελεύθεροι πολιτικοί, όπως ο Αν. Μιχαλακόπουλος, εξαιτίας της γενικευμένης ανασφάλειας, τάσσονταν υπέρ της μιας προσωρινής δικτατορίας, «*ώστε να εξυγιανθεί*» ο κοινοβουλευτισμός και «*να αποτραπεί ο οριστικός ενταφιασμός του*».²¹⁹

Ένας νέος κύκλος συζητήσεων σχετικά με το πολιτειακό άνοιξε το 1933 μετά από μια διάλεξη του Κ. Ζαβιτζιάνου, στην οποία εξέφρασε την άποψη ότι «*ο Κοινοβουλευτισμός εχρεωκόπησεν εν Ελλάδι και δεν δύναται να ανταποκριθή πλέον εις την αποστολήν του Κράτους*» και υπερασπίστηκε την θέση του για μεταβολή του πολιτεύματος κατά το πρότυπο των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής (εφ. Η.Π.Α.).²²⁰ Την ίδια θέση είχε αναφέρει και σε άρθρο του στην *Εργασία* (τ.3, 25/01/1930), με έναυσμα την παραίτηση του ΠτΔ, Παν. Κουντουριώτη.²²¹ Τότε, είχε δημοσιευθεί άρθρο-απάντηση του Αλ. Παπαναστασίου, ο οποίος υπερασπιζόταν το υπάρχων καθεστώς, αναφερόμενος αφενός στο δημοκρατικό πνεύμα του ελληνικού λαού και αφετέρου στη συγγένεια των ελληνικών πολιτικών

²¹⁶Σγουρίτσας Χρ., «Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία», β' μέρος, στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ.128, 12/06/1932, σ. 730. Στο ίδιο, συμπεριλαμβάνει περιλήψεις των ομιλιών των Αλ. Σβώλου, Ι. Σκουριώτη, Γ. Παπανδρέου.

²¹⁷Στο ίδιο, 12/06/1932, σσ. 729-730. Στο ίδιο, συμπεριλαμβάνει περιλήψεις των ομιλιών των Αλ. Σβώλου, Ι. Σκουριώτη, Γ. Παπανδρέου.

²¹⁸Στο ίδιο, 12/06/1932, σσ. 729.

²¹⁹Παπαδάκης (Παπαδής) Νικ., *Ελευθέριος Βενιζέλος Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, τ. 4^{ος}, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, Αθήνα, 2020, σ.190

²²⁰Γιώτης Χρ., «Αι ενδεικνύόμεναι συνταγματικά μεταρρυθμίσεις του κοινοβουλευτικού μας συστήματος», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 180, 11/06/1933, σ. 828

²²¹Ζαβιτζιάνος Κ., «Η μεταβολή πολιτεύματος και το αμερικανικόν σύστημα», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ.3, 25/01/1930, σσ. 4-5

αντιλήψεων, με τις αντίστοιχες γαλλικές, γεγονός που είχε οδηγήσει στην υιοθέτηση του γαλλικού συστήματος διακυβέρνησης.²²²

Όπως και τότε, η πρόταση του Κ. Ζαβιτζιάνου έδωσε την ευκαιρία να ακουστούν οι απόψεις/απαντήσεις ως προς το πολιτειακό, ηγετών του ευρύτερου φιλελεύθερου χώρου, όπως του Γ. Καφαντάρη και Αλ. Μυλώνα μέσα από τις σελίδες της *Εργασίας*. Και οι δύο πολιτικοί αρχηγοί αναγνώριζαν ως καλύτερο δυνατό πολίτευμα την κοινοβουλευτική δημοκρατία, παρόλα τα ελαττώματά της. Επίσης, ερμήνευαν τις αλλαγές στις κοινωνικές και οικονομικές δομές, ως απόρροια ενός συνεχιζόμενου μεταβατικού σταδίου της κοινωνίας το οποίο οδηγούσε σε έναν μεγαλύτερο παρεμβατισμό του κράτους.²²³ Από ακαδημαϊκής πλευράς, ο Γ. Φαρμακίδης υποστήριζε ότι η εφαρμογή του πολιτειακού συστήματος των Η.Π.Α. στην Ελλάδα δεν ήταν εφικτή διότι αποτελούσε «*ιδιορρυθμίαν του εκεί δημοσίου βίου*», και η όποια μιμητική προσπάθεια εφαρμογής του θα ήταν επικίνδυνη για την χώρα.²²⁴

Στα τέλη του 1934 πραγματοποιείται ακόμη ένας «γύρος συζητήσεων» μέσω δημοσιευμένων άρθρων, επί τω πλείστω από πρώην αξιωματούχους της κυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου, με αφορμή την πρόταση του υπουργού Στρατιωτικών, Γ. Κονδύλη περί αναγκαιότητας της ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας. Αν και θεώρησαν ότι η ανακίνηση του ζητήματος είχε μόνο θεωρητική σημασία, διότι ο κρατικός παρεμβατισμός είχε γενικευθεί και η οικονομία πλέον ήταν κατευθυνόμενη,²²⁵ εξέφραζαν την άποψη ότι στα ελαττώματα του κοινοβουλευτισμού και στον κίνδυνο κατάλυσης του από τον κομμουνισμό, η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας ήταν η μόνη λύση.²²⁶ Τέλος, σημείωναν ότι «*Τα παγκόσμια ρεύματα των ιδεών, πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών, ευρίσκονται εις μίαν αέναον κίνησιν, ..., η ρευστότης είναι το*

²²²Παπαναστασίου Αλ., «Το ελληνικό πολίτευμα και ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ.4, 01/02/1930, σσ. 6-8

²²³Καφαντάρης Γ., «Ο κοινοβουλευτισμός εις την μεταπολεμικήν Ελλάδα», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 179, 04/06/1930, σσ. 788-789 & Μυλωνάς Αλεξ., «Βελτίωσις όχι κολόβωσις του κοινοβουλευτισμού», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 181, 18/06/1933, σσ. 860-861

²²⁴Φαρμακίδης Γ. Α., «Δικτατορία και Κοινοβουλευτισμός», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 182, 25/06/1933, σσ. 898-915

²²⁵Μακκάς Λ., «Επιβάλλεται να γίνη ενίσχυσις της εκτελεστικής εξουσίας περιοριζομένων των δικαιωμάτων του κοινοβουλίου;», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 198, 15/10/1933, σ. 1472

²²⁶Αβραάμ Ν., «Επιβάλλεται να γίνη ενίσχυσις της εκτελεστικής εξουσίας περιοριζομένων των δικαιωμάτων του κοινοβουλίου;», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 199, 12/10/1933, σ. 1503

κύριον γνώρισμα της εποχής», ως εκ τούτου η διατύπωση ασφαλών προτάσεων για τις αναγκαίες πολιτειακές μεταρρυθμίσεις «θα αποτελούσεν τολμηρόν δογματισμόν».²²⁷

Τις πελατειακές σχέσεις των βουλευτών, που ήταν «υποχρεωμένοι κατά κανόνα να θάλπουν τα κατώτερα ένστικτα των εκλογέων των, ασκούν διά της επιβολής των επί της κυβερνήσεως πράγματι φθοροποιόν επιρροήν.», αναδεικνύει ως έναν από τους παράγοντες δυσλειτουργίας του κοινοβουλευτισμού, ο Ι.Α. Σοφιανόπουλος, αρχηγός του Αγροτικού Κόμματος. «... πράγματι είς την κοινοβουλευτικήν παντοδυναμίαν και ακολουσίαν θα έπρεπε να τεθή υπό του συντάγματος ισχυρός φραγμός....» με τη σαφή διάκριση των δύο εξουσιών και τον περιορισμό της Βουλής στο νομοθετικό έργο, την καθιέρωση δημοψηφισμάτων και την άμεση εκλογή του ΠτΔ.²²⁸

Το 1934, επετειακό έτος για την καθιέρωση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, ο Αλ. Παπαναστασίου γράφει: «...δοθηκε μια μεγάλη ικανοποίηση στο έθνος, που είχε περιφρονηθεί στα ζωτικώτερα του δίκαια και τιμιώτερα αισθήματα από τη δυναστική πολιτική και με τον ηθικό εξαγνισμό που έφερε η Δημοκρατία τονώθηκε πάλι το φρόνημα και αναπτερώθηκαν οι ελπίδες του λαού».²²⁹ Τα όποια ελαττώματα του κοινοβουλευτισμού δεν θεραπεύονται με την επιβολή αυταρχικών καθεστώτων, συνεχίζει, «που εφαρμόσθηκαν σ' άλλα κράτη και που μερικοί ανόητοι άνθρωποι, ανίκανοι να μελετήσουν τις συνθήκες του τόπου και να εργασθούν δημιουργικά, υποστηρίζουν ότι πρέπει να μιμηθούμε κι εμείς.», καθώς δεν ισχύουν οι ίδιες εθνικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες.²³⁰

Επιπλέον, θεωρούσε ότι πιθανή ενδυνάμωση της δικαιοδοσίας του ΠτΔ θα κατέληγε σε μια διαρκή σύγκρουση ανάμεσα στη κυβέρνηση, στη Βουλή, στη Γερουσία και στον ΠτΔ. Η λύση που πρότεινε ήταν η εξής: «Η διόρθωση μπορεί να γίνει αν κατορθώσουμε να συνδυάσουμε με το αντιπροσωπευτικό πολίτευμα με τον προσδιορισμό της Κυβερνήσεως από τη Βουλή, τον περιορισμό του κομματικού ανταγωνισμού, την γενικότερη συνεργασία των κομμάτων στην διακυβέρνηση του τόπου, την σταθερότητα των Κυβερνήσεων και την πιο απρόσκοπτη επιβολή των ζωτικωτέρων συμφερόντων, την πειθαρχία στο σύνολο με την

²²⁷Τσιμπιδάρος Π., «Επιβάλλεται να γίνη ενίσχυσις της εκτελεστικής εξουσίας περιοριζομένων των δικαιωμάτων του κοινοβουλίου;», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 199, 12/10/1933, σσ. 1503-1504

²²⁸Σοφιανόπουλος Ι.Α., «Επιβάλλεται να γίνη ενίσχυσις της εκτελεστικής εξουσίας περιοριζομένων των δικαιωμάτων του κοινοβουλίου;», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 198, 15/10/1933, σσ. 1470-1471

²²⁹Αβραάμ Ν., ο.π., 12/10/1933, σ. 1503

²²⁹Παπαναστασίου Αλ., «Τα δέκα χρόνια της Δημοκρατίας», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 228, 13/05/1934, σ. 597

²³⁰Στο ίδιο, 13/05/1934, σ. 598

διατήρηση του ελευθέρου ελέγχου των κυβερνητικών πράξεων και την χρησιμοποίηση της πρωτοβουλίας. Σπουδαιότερο μέσο για την επιτυχία αυτού του συνδυασμού είχε κατά τη δική μου αντίληψη, η υποχρεωτική συμμετοχή των μεγαλύτερων τουλάχιστον κομμάτων στην κυβέρνηση με την οποία, χωρίς να παραβλέπεται η επιδίωξις από κάθε κόμμα των αρχών του. Επαναφορά του αναλογικού συστήματος και η αύξηση των αντιπροσώπων των επαγγελματικών οργανώσεων και ιδίως των Πανεπιστημίων στη Γερουσία ...»²³¹

Από το σύνολο των προτάσεων και απόψεων που εκφράζονται μέσω των σελίδων του περιοδικού, καθίσταται σαφές ότι η ευρεία φιλελεύθερη παράταξη της χώρας δεν έλκονταν από αυταρχικά μοντέλα διακυβέρνησης, όπως αυτό της Ιταλίας και της Γερμανίας αλλά και άλλων φασιστικών καθεστώτων που είχαν αρχίσει να επικρατούν στον ευρωπαϊκό χώρο. Αντίθετα, οι λύσεις, οι οποίες προτάθηκαν, ακόμη και ο «προεδρισμός αμερικανικού τύπου» εντάσσονταν εντός του δημοκρατικού πολιτεύματος και τάσσονταν υπέρ της «θεραπείας του κοινοβουλευτισμού».²³² Ωστόσο, η πρόταση, την οποία ο Ν. Αλιβιζάτος χαρακτηρίζει ως τη σοβαρότερη της περιόδου, ήταν η πρόταση του Ελ. Βενιζέλου για την ενσωμάτωση στο ελληνικό Σύνταγμα του άρθρου 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης.²³³

²³¹Αβραάμ Ν., ο.π., 12/10/1933, σ. 1503

²³¹Παπαναστασίου Αλ., ο.π., 13/05/1934, σ. 598

²³²Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974) Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1983, σ.57

²³³Στο ίδιο, 1983, σσ.58-59

3.2 Το άρθρο 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης και η συνταγματική πρόταση του Ελ. Βενιζέλου

Τον Μάιο του 1932, εξαιτίας του οικονομικού αδιεξόδου, ο Ελ. Βενιζέλος υπέβαλε την παραίτηση της κυβέρνησής του και κατέθεσε πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος, για την εισαγωγή και στο ελληνικό Σύνταγμα μιας διάταξης, αντίστοιχης εκείνης με του άρθρου 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης.²³⁴ Από το βήμα της Βουλής είχε δηλώσει: «...εδήλουν ότι είς τό μέλλον καλούμενος νά λάβω την Κυβέρνησιν δεν θα δεχθώ παρά μόνον υπό τόν όρο ότι θά εγκριθή υπό του Ελληνικού λαού η μεταρρύθμισις του Συντάγματος...».²³⁵ Αν και ο ίδιος δεν έπαψε ποτέ να πιστεύει ότι «το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα, ..., είναι το άριστον των πολιτευμάτων από όσα μέχρι τούδε κατώρθωσεν ο άνθρωπος να επινοήση δια το δυσχερέστατον αυτό έργον της διακυβερνήσεων των λαών»,²³⁶ την συγκεκριμένη περίοδο τον απασχολούσε έντονα η σχέση εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας.

Ως συμπτώματα της κοινοβουλευτικής δυσλειτουργίας διέκρινε την τάση προς την «βουλευτοκρατία» και την «κομματική ολιγαρχία», οι οποίες χρησιμοποιούσαν, σε αρκετές περιπτώσεις, την εξουσία τους για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους και όχι για την εκπροσώπηση των αναγκών του λαού.²³⁷ Όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, η τάση αυτή θεωρήθηκε από το περιοδικό *Εργασία* και ως μια αιτία της απώλειας της εξουσίας στις εκλογές του 1932 και 1933. Επίσης, ήδη από τους πρώτους μήνες έκδοσης του, το περιοδικό είχε θίξει την αναγκαιότητα το Κ.Φ. να μεταμορφωθεί σε ένα σύγχρονο μαζικό κόμμα που βασίζεται σε ένα δίκτυο των τοπικών οργανώσεων: «*Η Λέσχη των Φιλελευθέρων ανέλαβε την πρωτοβουλίαν ν' ανοργανώση τας βάσεις του κόμματος των Φιλελευθέρων. Είναι ευχής έργον να σημειωθή προσπάθεια διοργανώσεως με κάποιο σύστημα εις τον τόπον μας και των μέγαλων πολιτικών οργανώσεων που έχουν Ιστορίαν,*

²³⁴Κεσσόπουλος Αλ., «Η επιρροή του Γερμανικού Δικαίου της ανάγκης στη σκέψη του Βενιζέλου και το αποτύπωμα της στο Σύνταγμα του 1952», στο: *Η πολιτική κληρονομία του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Τ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σ. 232

²³⁵Δουζίνας Γ., «Η ενίσχυσις της εκτελεστικής εξουσίας δια της εισαγωγής του άρθρου 48 του γερμανικού Συντάγματος», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 137, 14/08/1932, σ. 1009

²³⁶Βενιζέλος Ελ., «Περί δημοκρατίας (1931)» στο: Τετράδια κοινοβουλευτικού λόγου II, επιστ. επιμ. Ευανθ. Χατζηβασιλείου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2013, σ.29

²³⁷Παπαδάκης (Παπαδής) Νικ., *Ελευθέριος Βενιζέλος Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, τ. 4^{ος}, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, Αθήνα, 2020, σ.193

παρόν και μέλλον.». ²³⁸ Η προσπάθεια δεν ευδοκίμησε καθώς συνάντησε τις αντιδράσεις παλαιών στελεχών. ²³⁹

Για τον Ελ. Βενιζέλο, μια δεύτερη αιτία αποδυνάμωσης του κοινοβουλευτισμού ήταν και η χρονοβόρα διαδικασία των κοινοβουλευτικών διαδικασιών, πολλές φορές σε αντίθεση με το κατεπείγον της κατάστασης. ²⁴⁰ Μαζί με μια ομάδα πολιτικών, όπως ο Αλ. Μυλωνάς, Ι. Σοφιανόπουλος, ο Ανδ. Μιχαλακόπουλος, Γ. Κονδύλης κ.α., υποστήριζαν την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. Μια ισχυρή κεντρική εξουσία, άλλωστε, που θα είχε τη ευχέρεια λήψης άμεσων και τεχνοκρατικών αποφάσεων, θα μπορούσε να επαναφέρει τη χώρα σε τροχιά οικονομικής ανάκαμψης και ανάπτυξης σε σύντομο χρονικό διάστημα. ²⁴¹

Τέλος, ο ίδιος υποστήριζε ότι ο κυβερνήτης της χώρας έπρεπε «...να διευθύνη αυτός την πλειοψηφία της Βουλής και όχι να διευθύνεται υπ' αυτής...δεν μπορούν οι αντιπρόσωποι του λαού πέραν αυτού να αξιούν αυτοί να κυβερνούν...». ²⁴² Στην αντίθετη περίπτωση, η παρουσία ενός αδύναμου ηγέτη, ο οποίος άγονταν και φέρονταν από τη βούληση του βουλευτικού σώματος και της κοινής γνώμης, οδηγούσε στην απαξίωση του κοινοβουλευτισμού στην συνείδηση του λαού και δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την επιβολή της δικτατορίας. ²⁴³ Προς επίρρωση του επιχειρήματός του, αναφέρθηκε στην ανοχή που επέδειξε ο ελληνικός λαός στην δικτατορία του Πάγκαλου το 1926, που επιβλήθηκε μετά από μια περίοδο πολιτικής αστάθειας. ²⁴⁴

Βασιζόμενος στα παραπάνω, πρότεινε την εισαγωγή άρθρου στο Σύνταγμα της χώρας αντίστοιχου με το άρθρο 48 του συντάγματος της Βαϊμάρης, σύμφωνα με το οποίο ο Πρόεδρος του γερμανικού Ράιχ, είχε το δικαίωμα να προβαίνει στη λήψη άμεσων αποφάσεων σε σοβαρές περιπτώσεις διασάλευσης της δημόσιας τάξης και ασφάλειας. Η προεδρική απόφαση μπορούσε να συμπεριλάβει και τη χρήση ένοπλης δύναμης. ²⁴⁵ Το

²³⁸ «Λακωνικά», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 6, 15/02/1930, σ. 8

²³⁹ Στεφανίδης Ι., «Reconstructing Greece as a European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32», στο: σ. 196

²⁴⁰ Μπογιατζής Β., *μετέωρος μοντερνισμός τεχνολογία, ιδεολογία της επιστήμης και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα, 2012, σ. 110

²⁴¹ Βλαχόπουλος Σπ., «Η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, από τον Ελευθέριο Βενιζέλο στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία», στο: *Η πολιτική κληρονομία του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Τ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σσ. 207-209

²⁴² Βενιζέλος Ελ., ο.π., 2013, σ.32

²⁴³ Στο ίδιο, 2013, σ.33

²⁴⁴ Στο ίδιο, 2013, σ.33

²⁴⁵ Κεσσόπουλος Αλ., ο.π., 2021, σ. 237

άρθρο 48, επίσης, δεν προέβλεπε προληπτικές διαδικαστικές εγγυήσεις, παρά μόνο έδινε τη ευχέρεια στη Βουλή την εκ των υστέρων άρση των εκτάκτων μέτρων.²⁴⁶

Η πρότασή του εκλήφθηκε από την αντιπολίτευση ως «υστερόβουλη», καθώς απέδωσαν στον αρχηγό του Κ.Φ. την πρόθεση να αναρριχηθεί στο αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας.²⁴⁷ Ωστόσο, η ευρεία φιλελεύθερη παράταξη διατήρησε μια θετική στάση. Ενδεικτική είναι η δήλωση που κατατέθηκε στη Βουλή από τρεις βουλευτές του Κ.Φ., εκ των οποίων οι δύο-ο Λ. Μακκάς και Αγγ. Βαρβαγιάννης-ήταν και εξ των ιδρυτών της *Εργασίας*: «...ευθύνas ριζικών λύσεων, έστω και αν αύται πρόκειται να επιδιωχθούν δια μιας προσωρινής παρεκλίσεως από της τηρήσεως ωρισμένων συνταγματικών διατάξεων...[...] εφοδιασμός του Κράτους με όλα εκείνα τα έκτακτα και εξαιρετικά όπλα, άτινα απαιτούνται προς αντιμετώπισιν των απειλούντων αυτό οικονομικών και κοινωνικών κινδύνων»». ²⁴⁸

Στο ίδιο πνεύμα ήταν και η εισήγηση του Γενικού Εισηγητή της Μικτής Συνταγματικής Επιτροπής, Γερουσιαστή Αττικοβοιωτίας Γ. Δουζίνα, την οποία δημοσίευσε εξ' ολοκλήρου το περιοδικό *Εργασία*. Εκτός του ότι η εισήγηση υποστήριζε τη συνταγματικότητα της πρότασης, υπογράμμιζε ότι η ενίσχυση των δικαιωμάτων του αρχηγού του Κράτους είναι μια πρακτική με διεθνή εφαρμογή και ότι «Αι δημοκρατίαι οίτινες δεν έχουσιν ισχυράν εκτελεστικήν εξουσίαν χρησιμεύουν ως παράδειγμα και δικαιολογούν τους κατά της Δημοκρατίας ισχυρισμούς των αντιπάλων τους...».²⁴⁹ Όμως, υπήρξε διχογνωμία σχετικά με τις αρμοδιότητες και τον ρόλο της Βουλής και της Γερουσίας κατά τη διάρκεια της κρίσης.²⁵⁰

Η άνοδος του Αδόλφου Χίτλερ στην εξουσία, τον Απρίλιο του 1933, η οποία οφειλόταν και στην εφαρμογή του άρθρου 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης²⁵¹, καθώς και οι εκλογικές ήττες του Κ.Φ. το 1932 και 1933 οδήγησαν στην οριστική εγκατάλειψη της πρότασης αναθεώρησης του Συντάγματος.²⁵²

²⁴⁶Βλαχόπουλος Σπ., ο.π., 2021, σ. 211.

²⁴⁷Αβραάμ Ν., «Προς μεταρρύθμισιν του Συντάγματος», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 250, 14/10/1934, σ. 1304

²⁴⁸Μακκάς Λ., «Δια να σωθούν το κράτος και η κοινωνία πρέπει να παρεκκλίνωμεν από το Σύνταγμα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 127, 04/06/1932, σ. 661

²⁴⁹Δουζίνας Γ., ο.π., 14/08/1932, σ. 1010

²⁵⁰Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974) Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1983, σσ.62-63

²⁵¹Βλαχόπουλος Σπ., ο.π., 2021, σσ. 211-212

²⁵²Αλιβιζάτος Ν., ο.π., 1983, σ.63

Ωστόσο, οι συζητήσεις σχετικά με τον ρόλο του ΠτΔ δεν σταμάτησαν. Το 1934, με αφορμή την εκλογή νέου ΠτΔ, στο περιοδικό *Εργασία*, καταγράφεται η πρόταση της υποψηφιότητας του Ελ. Βενιζέλου για το ανώτατο αξίωμα του Κράτους.²⁵³ Η εκλογή του πρώην πρωθυπουργού θεωρούνταν σχεδόν σίγουρη, καθώς «ψηφίζοντες διά της εις τα δύο Σώματα ιδικής μας πλειοψηφίας τον ιδικόν μας Αρχηγόν και εκλεκτόν». Για τους Λ. Μακκά και Ν. Αβραάμ, η παρουσία του Ελ. Βενιζέλου θα δρούσε καταλυτικά ως προς την αποκλιμάκωση των πολιτικών εντάσεων και θα συντελούσε στην έξοδο της χώρας από «τον σημερινόν μαρασμόν, από την σημερινή αποσύθνεσιν...».²⁵⁴ Εντούτοις, οι δέκα επτά γερουσιαστές των επαγγελματικών οργανώσεων θεωρώντας ότι «η χωρίζουσα τόν ενεργόν πολιτικόν κόσμον αντίθεσις έγκειται εις κομματικά συμφέροντα...εξησφάλισαν δι' ολίγων ψήφων τήν εκλογήν του κ. Ζαϊμή ως Προέδρου τής Δημοκρατίας».²⁵⁵

Την ίδια χρονιά, ο αρχηγός του Κ.Φ. Ελ. Βενιζέλος είχε καταγράψει τις ιδέες του για την αναμόρφωση του πολιτεύματος στο περίφημο «Κίτρινο τετράδιο», οι οποίες δεν αποτελούσαν στο σύνολό τους μια συγκροτημένη πρόταση πολιτειακής μεταρρύθμισης.²⁵⁶ Ο σχεδιασμός του είχε ως βάση το αμερικανικό και γαλλικό προεδρικό μοντέλο διακυβέρνησης. Σύμφωνα με αυτόν, ο ΠτΔ θα εκλεγόταν με άμεση εκλογή από τον λαό και η θητεία του θα διαρκούσε επτά έτη, όπως στη Γαλλία.²⁵⁷

Η κυβέρνηση θα έπρεπε να λάμβανε ψήφο εμπιστοσύνης από την Βουλή. Ο ΠτΔ θα είχε το δικαίωμα άσκησης «αναβλητικού βέτο» στη δημοσίευση νόμων, ήδη ψηφισμένων από το κοινοβούλιο. Εάν όμως τα δύο νομοθετικά σώματα, η Βουλή και η Γερουσία, ψήφιζαν τους νόμους αυτούς για δεύτερη φορά με πλειοψηφία των δύο τρίτων των μελών τους, όπως συνέβαινε στο αμερικανικό Κογκρέσο, θα υπερκερούσαν το προεδρικό βέτο.²⁵⁸ Ανάμεσα στα προεδρικά δικαιώματα θα ήταν και το δικαίωμα διαλύσεως της Βουλής, σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1927, δηλαδή χωρίς να έχει προηγηθεί η άδεια της Γερουσίας.²⁵⁹

²⁵³Πρόκειται για τα άρθρα των Λ. Μακκά και Ν. Αβραάμ, «Η ιστορική καμπή της προεδρικής εκλογής», τ. 244, 02/09/1934 και «Τα «ηθικά ζητήματα», τ. 251, 21/10/1934

²⁵⁴Μακκάς Λ., «Η ιστορική καμπή της προεδρικής εκλογής», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 244, Αθήνα, 02/09/1934, σ. 1110

²⁵⁵Αβραάμ Ν., «Τα «ηθικά ζητήματα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 251, Αθήνα, 21/10/1934, σ. 1335

²⁵⁶Παπαδάκης (Παπαδής) Νικ, ο.π., 2020, σσ.190-191

²⁵⁷Στο ίδιο, 2020, σ.191

²⁵⁸Στο ίδιο, 2020, σσ.191-192

²⁵⁹Αλιβιζάτος Ν., ο.π., 1983, σσ.47-48

Το «Σύνταγμα» που σχεδίαζε ο Ελ. Βενιζέλος μπορεί να θεωρηθεί «προδρομικό του αντίστοιχου του στρατηγού Ντε Γκώλ το 1958», αφού και τα δύο εστιάζουν στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας εις βάρος της νομοθετικής.²⁶⁰ Ο ίδιος συμπεριλαμβάνονταν ανάμεσα στους ελάχιστους Ευρωπαίους ηγέτες, οι οποίοι υποστήριζαν τη λύση μιας «ισχυροποιημένης προεδρικής δημοκρατίας» για την έξοδο από την κοινοβουλευτική κρίση, αν και οι ιδέες του δεν αποτελούσαν συγκροτημένη πρόταση.²⁶¹

Ωστόσο, η πρόταση του, αν και δεν ήταν ρηζικέλευθη, μπορούσε να θεωρεί ως ένα αποτελεσματικό μέσο για την ενδυνάμωση της εκτελεστικής εξουσίας στην πράξη, ήταν η εισαγωγή του θεσμού των μόνιμων υπηρεσιακών υφυπουργών.²⁶² Οι υπηρεσιακοί αυτοί υφυπουργοί θα μπορούσαν να τεθούν σε διαθεσιμότητα, ενώ ο αριθμός των πολιτικών υφυπουργών θα περιοριζόταν στους οκτώ: Εσωτερικών (συμπεριλαμβανομένης της Υγείας και Πρόνοιας), Εξωτερικών, Εθνικής Οικονομίας (συμπεριλαμβανομένης της Γεωργίας), Οικονομικών, Εθνικής Αμύνης, Παιδείας, Δικαιοσύνης, Συγκοινωνίας και Δημοσίων Έργων.²⁶³

Με το σχήμα αυτό διακυβέρνησης θα εξασφαλιζόνταν η συνέχεια της λειτουργίας της εκτελεστικής εξουσίας, ανεξάρτητα από την εναλλαγή των κυβερνήσεων.²⁶⁴ Ο Ελ. Βενιζέλος ήταν ο πρώτος πολιτικός της παλαιάς φιλελεύθερης φρουράς, που συνειδητοποίησε τον νέο ρόλο του κράτους πρότεινε εφαρμόσιμες λύσεις προς αυτή την κατεύθυνση²⁶⁵ σε μια περίοδο που η μια χώρα της ηπειρωτικής Ευρώπης μετά την άλλη ενστερνίζονταν τον αυταρχισμό.²⁶⁶

²⁶⁰ Παπαδάκης (Παπαδής) Νικ., ο.π., 2020, σ.193

²⁶¹ Χατζηβασιλείου Ευανθ., «Ο φιλελευθερισμός του Βενιζέλου: στοχοθεσία και πολιτική πράξη, 1910-1936», στο: *Ελευθέριος Βενιζέλος Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του: ιδεολογικές αφηρητές και επιρροές*, επιμ. Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αθήνα, 2014, σ.154

²⁶² Βλαχόπουλος Σπ., ο.π., 2021, σ. 213

²⁶³ Στο ίδιο, 2021, σ. 213

²⁶⁴ Στο ίδιο, 2021, σ. 213

²⁶⁵ Αλιβιζάτος Ν., ο.π., 1983, σσ.47-48

²⁶⁶ Mazower Μ., *Σκοτεινή ήπειρος Ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*, μτφ. Κουρεμένος Κ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2020, σ.14

3.3 Φασισμός -Εθνικοσοσιαλισμός: Οι εναλλακτικές-μοντερνιστικές επιλογές

Στον «διάλογο» που διαμείβεται στις σελίδες του περιοδικού *Εργασία*, μέσω ερευνών και μεμονωμένης αρθρογραφίας, σχετικά με την κρίση της Δημοκρατίας εντάσσονταν και το ενδιαφέρον για τα κινήματα του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού/ναζισμού. Τα κινήματα δεν θεωρούνταν ως πολίτευμα, αλλά ως «...μεταπολεμικάί δικτατορικάί κατασκευαί ...». Η ύπαρξή τους ήταν « ... μια φυσική διέξοδος τη αποκαρδιώσεως και της ψυχολογικής ηττοπάθειας...[...] Εντεύθεν και η οξεία των ημερών μας πάλη περίξ της προτιμήσεως των πολιτευματικών αυτών νεωτερισμών...». ²⁶⁷

Η ένταξη του φασιστικού κόμματος του Μπενίτο Μουσολίνι και του εθνικοσοσιαλιστικού/ναζιστικού κόμματος του Αδόλφου Χίτλερ στον «εναλλακτικό μοντερνισμό», κατά τον Griffin, εδράζεται στο ότι πρόκριναν νέους τρόπους ζωής και κοινωνικοπολιτικής κουλτούρας, κάτω από την ηγεσία μιας πολιτικής ελίτ ²⁶⁸, υιοθετώντας όλα τα διαθέσιμα ρεύματα του αισθητικού, φιλοσοφικού και κοινωνικού μοντερνισμού, που δεν θεωρούσαν πηγές εθνικής ή φυλετικής παρακμής. ²⁶⁹ Για τον Peter Osborne, ο φασισμός, όπως και ο μολσεβικισμός, ήταν μια μορφή «πολιτικού μοντερνισμού, μια ιδιαίτερα ριζοσπαστική μορφή συντηρητικής επανάστασης». ²⁷⁰

Τόσο ο Αδόλφος Χίτλερ όσο και ο Μπενίτο Μουσολίνι, ως ηγέτες, είχαν την ικανότητα να μεταμορφώσουν μια μικρή μερίδα ακολούθων τους σε πυρήνα μιας νέας κοινότητας και να τον οδηγήσουν έξω από την τερματική κατάρρευση σε μια νέα εποχή. ²⁷¹ Και τα δύο κινήματα παρουσίαζαν εαυτόν ως ανάχωμα στον κομμουνισμό. ²⁷² Δεδομένου ότι η «απειλή του κομμουνισμού» ήταν ο μόνιμος φόβος της φιλελεύθερης παράταξης και ότι οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί ήταν σε κρίση, ίσως επεξηγείται η μετακίνηση μέρους της φιλελεύθερης αστικής τάξης προς τα εθνικιστικά κινήματα, αλλά και η προσέλκυση της

²⁶⁷ Σκουρής Τ., «Σύγχρονοι πολιτικά σκέψεις», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 253, Αθήνα, 04/11/1934, σ. 1415

²⁶⁸ Griffin R., «Modernity, modernism, and fascism. A “mazeway resynthesis”», στο: *MODERNISM/modernity*, vol. 15, n. 1, 2008, σ.15 Στο ίδιο σ. 15, ο Griffin διαχωρίζει τον μοντερνισμό σε δυο κατηγορίες στον «επιφανικό μοντερνισμό» στόχος του οποίου είναι μέσω των νέων αισθητικών φορμών τέχνης να αντανakλά μια υπερπραγματικότητα με στόχο την ανακούφιση από την ανομία και την πνευματική χρεοκοπία της σύγχρονης ιστορίας και τον «προγραμματικό ή εναλλακτικό μοντερνισμό»

²⁶⁹ Στο ίδιο, 2008, σ.18

²⁷⁰ Στο ίδιο, 2008, σ.18

²⁷¹ Στο ίδιο, 2008, σ.18

²⁷² Αφεντούλης Γ., «Η σωματειακή διοργάνωση του φασιστικού κόμματος», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ.225, Αθήνα, 22/04/1934, σσ. 499-502

επιστημονικής και τεχνοκρατικής ελίτ, η οποία έγινε θιασώτης κάθε είδους κοινωνικού, επιστημονικού και τεχνολογικού μοντερνισμού.²⁷³

Ένα επιπλέον κοινό σημείο ανάμεσα στον φασισμό και τον εθνικοσοσιαλισμό/ναζισμό ήταν ότι αν και κατέλαβαν την εξουσία μέσω δημοκρατικών διαδικασιών, προωθώντας ένα δημαγωγικό, σοσιαλιστικό επαναστατικό πρόγραμμα, επί της αναλήψεως της εξουσίας κατήργησαν τον κοινοβουλευτισμό.²⁷⁴ Για παράδειγμα, το φασιστικό καθεστώς διατεινόταν ότι «...το φιλελεύθερον δημοκρατικόν κράτος εξησθένησεν εις βαθμόν ώστε αν μη δύναται να εκτελέση το καθήκον όπως υπηρετή και προστατεύη την κοινωνικήν ευημερίαν και πρόοδον ένεκα του συνδικαλισμού, δρώνοις επι τη βάσει του δόγματος περί πάλης των τάξεων...[...]. Αρνείται θεωρητικώς και κατήργησεν εν τη εφαρμογή το δόγμα της λαϊκής κυριαρχίας. «Το Κοινοβούλιον», λέγει, «δεν ηδύνατο να εκλέγεται εφφεξής κατά τα εκλογικά συστήματα του δημοκρατικού φιλελευθέρου καθεστώτος...το δόγμα της λαϊκής κυριαρχίας καθ' εκάστην διαψευδόμενον υπό της πραγματικότητας, αντιτάσσεται το δόγμα της κυριαρχίας του Κράτους, έννομον οργανισμόν του Έθνους και όργανον των ιστορικών του αναγκαιοτήτων, το Κοινοβούλιον δεν πρέπει να υπάρχει εκτός του Κράτους, αλλ' αποτελεί εν τω θεμελιωδών αυτών οργάνων, οι δε βουλευταί, συνεπώς, είναι επίσης όργανα του Κράτους»».²⁷⁵

Συνεπώς, αφενός το δόγμα της λαϊκής κυριαρχίας απορρίπτονταν και διακηρυσσόταν το δόγμα της κυριαρχίας του Κράτους, το οποίο τοποθετούνταν στο επίκεντρο, αφετέρου τα συλλογικά και ατομικά δικαιώματα περιορίστηκαν, αφού: «Εις την αρχήν της ισότητος της Γαλλικής Επαναστάσεως αντιτάσσει την αρχήν της ιεραρχίας των αξιών [...] Τέλος εναντίον της υψίστης φιλελευθέρας αρχής της ελευθερίας ...εγείρει την αρχήν της εξουσίας...και της υποταγής όλων των εντός του έθνους υπαρχουσών δυνάμεων εις το Κράτος...».²⁷⁶

Το φασιστικό κράτος της Ιταλίας στόχευε «να μεταβάλη και αυτόν τον χαρακτήρα των Ιταλών...»²⁷⁷, δημιουργώντας μια κοινωνία πνευματικά και υλικά αυτάρκη.²⁷⁸ Προσδοκία

²⁷³Griffin R., ο.π., 2008, σ.16

²⁷⁴Αγαπητίδης Σ., Πολιτικά συστήματα: Φασισμός και εθνικοσοσιαλισμός ομοιότητες και διαφοραί» στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 254, Αθήνα, 11/11/1934, σσ.1434-1436

²⁷⁵Κουλουμβάκης Ευσ., «Εκ της διαλέξεως ενός φασίστα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 150, Αθήνα, 13/11/1932, σσ. 1424-1425

²⁷⁶Αγαπητίδης Σ., «Η φασιστική επανάσταση», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 226, Αθήνα, 29/04/1934, σσ.532-534

²⁷⁷Αγαπητίδης Σ., ο.π., 11/11/1934, σσ.1434-1436

²⁷⁸Μπογιατζής Β., *μετέωρος μοντερνισμός τεχνολογία, ιδεολογία της επιστήμης και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα, 2012, σ. 63

του ήταν να καταστεί παγκόσμιο δόγμα και να υιοθετηθεί από τα κράτη.²⁷⁹ Στο πλαίσιο αυτό διοργανώθηκαν διαλέξεις σε διάφορες χώρες, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, όπως πληροφορούμαστε από το περιοδικό *Εργασία*. Στο τ. 236, 08/07/1934 φιλοξενείται ολόκληρη η διάλεξη του καθηγητή του Πανεπιστημίου της Ρώμης, Σ. Πανούτσιο, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ο οποίος πληροφορεί το κοινό ότι «Αποφάσισα να αρχίσω του λοιπού κύκλου διαλέξεων επί του φασιστικού κράτους εις το εξωτερικόν...».²⁸⁰

Στην Ιταλία του 1930, το φασιστικό καθεστώς θεωρούνταν, μερικές φορές, ως η πιο αποδοτική λύση στην καπιταλιστική κρίση καθώς είχε ξεπεράσει τις φιλελεύθερες διακρίσεις μεταξύ ατομικού και συνολικού, μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού βίου είχαν ξεπεραστεί.²⁸¹ «Η Ιταλία την υπό οξυτάτην μορφήν εκδηλωθείσαν καθολικήν μεταπολεμικήν κρίσιν αντιμετώπισεν, ως γνωστόν, δια του φασισμού, δηλαδή δια της λύσεως καθ' ην τα πάντα εξαρτώνται και ρυθμίζονται υπό του κράτους».²⁸² Υπό την άποψη αυτή, η οργάνωση του φασιστικού Κράτους στον πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό τομέα προσέλκυσε το ενδιαφέρον της διεθνούς κοινής γνώμης, συμπεριλαμβανομένης και της ελληνικής.

Η αντιπροσώπευση της κοινωνίας δεν γίνονταν, πλέον, μέσω των τάξεων, αλλά μέσω των ενώσεων των παραγωγών. Αυτό το σωματειακό κράτος ή *Corporazione*²⁸³: «...είναι το κρατικόν όργανον το οποίον υπό την αιγίδα του κράτους πραγματοποιεί την ολοκληρωτική υπαγωγή των παραγωγικών δυνάμεων υπό την πειθαρχίαν αυτού με αντικειμενικός σκοπόν την ανάπτυξιν των πολιτικών και πλουτοπαραγωγικών δυνάμεων του έθνους και την επαύξησιν της ευδαιμονίας του Ιταλικού Λαού».²⁸⁴ Επιπλέον, δημιουργήθηκε η Opera Nazionale Dopolavoro, δηλαδή ένα δίκτυο κέντρων ψυχαγωγίας και αναψυχής, όπως κέντρα διασκέδασης, αθλητικές εγκαταστάσεις, βιβλιοθήκες, για την εργατική τάξη ώστε

²⁷⁹ Αγαπητίδης Σ., ο.π., 11/11/1934, σσ.1434-1436

²⁸⁰ Πανούτσιο Σ., «Η νέα συνταγματική τάξις εν Ιταλία υπό επιστημονικής έποψιν», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 236, Αθήνα, 08/07/1934, σ. 878

²⁸¹ Wager P. A *Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*, Taylor & Francis Group, 1993, σ. 67

²⁸² Σβολόπουλος Λ. Κ., « Η κρίσις του Κράτους » εν Ελλάδι», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ.4, 05/04/1930, σ. 12

²⁸³ Mazower M., *Σκοτεινή ήπειρος Ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*, μτφ. Κουρεμένος Κ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2020, σ.44

²⁸⁴ Αφεντούλης Γ., ο.π., 22/04/1934, σσ. 499-502 Σχετικά με το κορπορατιβιστικό κράτος, δημοσιεύονται σε συνέχεια στη στήλη Επιστημονικά διαλέξεις: «Το φασιστικόν κορπορατιβιστικόν κράτος», τ. 245-247, 09/09/1934, 16/09/1934, 23/09/1934

να αποτραπούν οι όποιες κοινωνικές αναταραχές, θεωρήθηκε ως «μοναδικόν και πρωτότυπον εν τω κόσμω παράδειγμα».²⁸⁵

Οι νεωτερικές αυτές πρωτοβουλίες επέφεραν και την επιδοκιμασία, όπως αυτή αποτυπώνεται μέσα από συγκεκριμένα άρθρα που φιλοξενεί η *Εργασία*. Ο Αλ. Θεοφάνους, αναλύοντας την οργάνωση Opera Nazionale Dopolavoro, ελπίζει ότι μέσα από το άρθρο του «... πιθανώς θέλει προκληθή το ενδιαφέρον των παρ ημίν αρμοδίων κύκλων προς ευρύτεραν μεέλην του καινοφανούς τούτου θεσμού, ίσως δε και προς εφαρμογήν του, παραλλήλως των νύν μελετωμένων θεσμών κοινωνικής ασφάλειας και προστασίας των εργατών».²⁸⁶ «Δεν πιστεύομεν εις τον Φασισμόν ως δόγμα και ως σύστημα.», έγραφε ο Ευστ. Κουλουμβάκης βουλευτής του Κ.Φ., «... Αλλά και πως είναι δυνατόν να αρνηθώμεν του Αρχηγού του την τεραστίαν ψυχικήν ρώμην και την εξαιρετικήν του διοικητικήν ικανότητα: Η Ιταλία επιτελεί θαύματα... Έργα προόδου, ...Και οργανωτικοί νόμοι και μέθοδοι διοικήσεων επίσης θα επιβιώσουν...».²⁸⁷ Αυτές οι επιδοκιμασίες ή οι προτροπές διακατέχονταν από την ανησυχία για την αποτελεσματικότητα του κοινοβουλευτισμού και την αγωνία για την εξεύρεση λύσεων.

Σταδιακά, όμως σημειώνεται μια στροφή του ελληνικού πληθυσμού προς τον αυταρχισμό: «Εις την Ευρώπην υπάρχει τώρα μια τάσις δικτατορική, η οποίαν ευρίσκει οπαδούς και παρ' ημίν.».²⁸⁸ Για παράδειγμα την εφαρμογή του συντεχνιακού κράτους προκρίνει ο Κ. Πέτσας, σε άρθρο του στο περιοδικό το 1934, καθώς «τα μεγάλα και υγιώς σκεπτόμενα Έθνη, ως λ.χ. η Ιταλία και η Γερμανία προσεχώρησαν θαρραλέως προς τον θεσμόν της συνδικαλιστικής ταύτης οργανώσεως, επιτυγχανομένης ούτω της πραγματικής εκπροσωπήσεως της κυριάρχου θελήσεως του ψηφίζοντος Λαού...» , εξαιτίας της χρεωκοπίας του κοινοβουλευτισμού.²⁸⁹ Ο Ευστ. Κουλουμβάκης, γραφεί σχολιάζοντας την άποψη του Γ. Καφαντάρη για τη Γερμανία του Αδόλφου Χίτλερ: «...ημείς δεν βλέπομεν εις την Γερμανίαν κατάρρευσιν, αλλά τόνωσιν και στερέωσιν και εξάπλωσιν του δημοκρατικού

²⁸⁵ Θεοφάνους Αλεξ., «Η προστασία του εργάτου Η «Dopolavoro» εν Ιταλία» α' μέρος, στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 26, Αθήνα, 05/07/1930, σ.18

²⁸⁶ Στο ίδιο, 05/07/1930, σ.18

²⁸⁷ Κουλουμβάκης Ευσ., ο.π., 13/11/1932, σσ. 1424-1425

²⁸⁸ Άμαντος Κωνστ., «Δημοκρατικά προβλήματα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 227, Αθήνα, 06/05/1934, σ.561

²⁸⁹ Πέτσας Κων., «Το συντεχνιακόν κοινοβούλιον είναι η σωτηρία της χώρας», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 253, Αθήνα, 17/06/1934, σ. 764

καθεστώτος...»²⁹⁰, σε αντίθεση με προηγούμενο άρθρο του (τ. 150, 13/11/1923), ενώ ο Γ. Πίτσιος θεωρεί ότι «αι ταξικά δικατατορίαί (Φασισμός, Κομμουνισμός, Χιτλερισμός) ού μόνον εστρεώθησαν, αλλά και δημιουργούν πολιτισμούς προκαλούντος τον θαυμασμόν», προκαλώντας και τον αντίστοιχο σχολιασμό του περιοδικού: «Ο κ. Πίτσιος τασσόμενος κατά της ενισχύσεως της εκτελεστικής εξουσίας....ομιλεί μετ' ενθουσιασμού δια την ταξικήν δικτατορίαν ως τον Φασισμό, τον Χιτλερισμό κλπ».²⁹¹

Εντούτοις, η πλειοψηφία των άρθρων που φιλοξενήθηκαν στο περιοδικό *Εργασία* δεν απέκλιναν από την υποστήριξη του κοινοβουλευτισμού και θεωρούσαν ότι η τυχόν «απομίμησης των ξένων πρωτύπων» στην Ελλάδα «είναι ατυχεστάτη, διότι υπό αλλοίας όλως προϋποθέσεις εγεννήθησαν αλλάχου...».²⁹² Την επιτυχία δε, του φασισμού και του χιτλερισμού την απέδιδαν και στις ιστορικές παραδόσεις της Ιταλίας και της Γερμανίας, «η αντίληψις της δικτατορίας είναι ρωμαϊκή, θα ηδύνατο δε πολύ καλά να είναι και γερμανική».²⁹³

Η αποδοχή και η επικράτηση της ναζιστικής ιδεολογίας από τα μεσαία στρώματα της γερμανικής κοινωνίας, οφειλόταν σε πολλαπλούς παράγοντες, σύμφωνα με την αναδημοσίευση των άρθρων του Von Papen και F. De Brinon. Κατ' αρχάς, οι όροι της συμφωνίας ειρήνης των Βερσαλλιών, με την οποία επισφραγίστηκε η ήττα της Γερμανίας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, είχαν δημιουργήσει ένα αίσθημα ταπείνωσης στον γερμανικό λαό.²⁹⁴ Η οικονομική κρίση που επακολούθησε επιδείνωσε την κατάσταση για την αστική γερμανική τάξη, η οποία επωμίστηκε το μεγαλύτερο βάρος των δυσάρεστων οικονομικών μέτρων. Έτσι αναπτύχθηκε και το συναίσθημα απογοήτευσης απέναντι στο Κράτος, το οποίο οξυνόταν λόγω του ότι η εργατική τάξη κατόρθωνε να εξασφαλίζει τα ημερομίσθιά της εξαιτίας της πίεσης που ασκούσαν τα συνδικάτα τους στην κυβέρνηση, γεγονός που δημιούργησε ένα αίσθημα «εξαιρετικής εκρήξεως μίσους κατά του Μαρξισμού».²⁹⁵

²⁹⁰ Κουλουμβάκης Ευστ. «Ο αντικοινοβουλευτικός τραγέλαφος», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 180, Αθήνα, 11/06/1933, σ. 825. Βλέπε Κουλουμβάκης Ευσ., «Εκ της διαλέξεως ενός φασίστα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 150, Αθήνα, 13/11/1932, σσ. 1424-1425

²⁹¹ Πίτσιος Γ., «Περί κοινοβουλευτισμού», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 203, Αθήνα, 19/11/1933, σ. 1642

²⁹² Βαμβέτσος Αλ., «Ανάγκη συνεργασία και όχι απλής συνεννοήσεως» α' μέρος, στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 249, Αθήνα, 07/07/1934, σ.1276

²⁹³ Αμαντος Κωνστ., ο.π., 06/05/1934, σ.561

²⁹⁴ Papen Von., «Η εσωτερική κατάσταση και αι επιδιώξεις της Νέας Γερμανίας»: περιοδικό *Εργασία*, τ. 171, Αθήνα, 28/05/1933, σ.763

²⁹⁵ Brinon De F., «Το νέον καθεστώς εν Γερμανία και οι κίνδυνοι της Παγκοσμίου Ειρήνης α- η έννοια της επαναστάσεως της 5ης Μαρτίου»: περιοδικό *Εργασία*, τ. 171, Αθήνα, 09/04/1933, σ.510

Επιπροσθέτως, η προσπάθεια των σοσιαλδημοκρατικών κυβερνήσεων και των κομμουνιστών να απαξιώσουν την γερμανική παράδοση, την ιστορία και να παρεμποδίσουν την θρησκευτική αγωγή ενίσχυσαν ακόμη περισσότερο το ρεύμα υποστήριξης προς το ναζιστικό κίνημα, που παρουσιάζονταν ως αντίπαλος του διεθνιστικού σοσιαλισμού.²⁹⁶ Τέλος, η γερμανική διανόηση καλλιεργούσε συνεχώς και «...επιμόνως, υπό νέαν συγχρονισμένη μορφήν, τα παλαιά πρωσσικά ιδανικά. Ειδικότερα ο Θωμάς Μαν, ο κόμης Χέρμαν Καϊζερλιγκ και ο Οσβάλδος Σπένγκλερ.». ²⁹⁷

Απώτερος σκοπός του ναζιστικού κράτους ήταν η δημιουργία της «τρίτης αυτοκρατορίας, ηυξημένης μάλιστα δι' εδαφών μη ανηγόντων εις το παλαιόν κράτος».²⁹⁸ Το όραμα της Μεγάλης Γερμανίας, δεν είχε μόνο γεωγραφική έννοια, αλλά εκπροσωπούσε το θεωρητικό αυτό πλαίσιο «εντός του οποίου θα καταστή δυνατόν να λάβουν την μεγίστην εφικτήν ανάπτυξιν και την τελειότεραν των εκδήλωσιν αι ηθικαί και πνευματικαί ικανότητες και αι υλικά δυνάμεις του γερμανικού έθνους».²⁹⁹

Συνεπώς, το έθνος εκλαμβάνονταν ως εθνικό σώμα και όχι ως πολιτικό³⁰⁰ και για αυτό οι ατομικές ελευθερίες αντικαταστάθηκαν με τη φυλετική ευημερία του συνόλου.³⁰¹ Στο πλαίσιο αυτό, ο ναζισμός, αγκάλιασε επίσημα το μοντερνιστικό κίνημα της καλλιέργειας σώματος και την ευγονική ως προαγωγή της «υγείας»: «Οι εθνικοσοσιαλιστάι πιστεύουν ίσως εις την υπεροχήν της γερμανικής ράτσας απέναντι των άλλων φυλών και την ιδιαιτέραν αποστολήν της εν τω κόσμω. Πρό παντός όμως πιστεύουν εις την ιδιορρυθμίαν του εθνικού γερμανικού βίου υφ' όλης του τας εκφάνσεις. Συνέπεια τούτου είναι ότι δεν είναι ανεκτή δι' αυτούς η οργανική και μόνιμος σύμπραξις φυλετικών στοιχείων ξένων προς την γερμανικήν φυλήν και τον γερμανικόν χαρακτήρα εις το έργον της δημιουργίας του γερμανικού πολιτισμού και τας εκδηλώσεις του ψυχικού και πνευματικού βίου του έθνους.». ³⁰² Ωστόσο, κατέστειλε, με το επιχείρημα του φυλετικού και πολιτισμικού εκφυλισμού, δύο άλλες εκδηλώσεις του μοντερνισμού: το κίνημα για τη σεξουαλική χειραφέτηση-το οποίο, επίσης, κατεστάλη και

²⁹⁶Papen Von., ο.π., 28/05/1933, σ.763

²⁹⁷Μπαρλάς Τ., «Ο Νεοκαισαρισμός εναντίον του δημοκρατικού πνεύματος», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 179, 04/06/1933, σσ. 789-790

²⁹⁸Φαρμακίδης Α. Γ., «Χιτλερισμός και Παγγερμανισμός», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 180, 11/06/1933, σ. 843

²⁹⁹Στο ίδιο, 11/06/1933, σ. 843

³⁰⁰Μπογιατζής Β., ο.π., 2012, σσ. 64-65

³⁰¹ Mazower Μ., *Σκοτεινή ήπειρος Ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*, μτφ. Κουρεμένος Κ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2020, σσ.14,46

³⁰² Φαρμακίδης Γ., ο.π., σ.843

από τον φασισμό-και τη μοντερνιστική ζωγραφική, πολλά ρεύματα της οποία υποστήριξε
το φασιστικό καθεστώς της Ιταλίας.³⁰³

*«Που οδηγούμεθα λοιπόν; Που αλλού παρά είς ένα νέον πόλεμον, ο χρόνος της
εκρήξεως του οποίου ήμπορεί αν είναι αβέβαιος, η έκκρισις όμως βεβαία...[...] Μια
δικτατορία δε σαν του Χίτλερ, κυρίως που δεν υπόσχεται μονάχα την παγίωσιν της τάξεως
...αλλά κι την απολυτρωτικήν έξοδον εκ του λαβυρίνου εις τον οποίον εβυθίσθη η Γερμανία,
είναι φυσικόν να παρασύρη εις περιπλοκάς, η έκβασις των οποίων θα είναι δ' ολόκληρον την
ανθρωπότητα άδηλος».*³⁰⁴ Αυτά έγραφε, ο Ι. Α. Σοφιανόπουλος στο άρθρο του «*Η ειρήνη
του κόσμου είναι επισφαλής*», το 1934. Τα σύννεφα ενός νέου πολέμου απλώνονταν όλο
και πιο απειλητικά. Όταν θα ξεσπάσει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος πέντε χρόνια αργότερα,
θα καταστεί σαφές ότι ο γερμανικός εθνικοσοσιαλισμός, υπήρξε η απειλητικότερη
πρόκληση ενάντια στη φιλελεύθερη δημοκρατία του 20^ο αιώνα.³⁰⁵ Αντιθρησκευτικός,
αντιδημοκρατικός, αντιμοναρχικός, εξτρεμιστικά εθνικιστικός, αντιπαράθεσε απέναντι στις
βασικές παραδοχές του φιλελευθερισμού -ισότητα ανάμεσα στους ανθρώπους και τα
κράτη- και του καπιταλισμού (ελεύθερο εμπόριο), την φυλετική διαφορά και την επίγνωση
αυτής και τη «*δαρβίνεια πάλη και την εξουσία των φυλετικώς ανωτέρων*».³⁰⁶

³⁰³Griffin R., «Modernity, modernism, and fascism. A “mazeway resynthesis”», στο:
MODERNISM/modernity, vol. 15, n. 1, 2008, σ.19

³⁰⁴Σοφιανόπουλος Ι.Α., «Η ειρήνη του κόσμου είναι επισφαλής», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 203 , Αθήνα,
19/11/1933,σ. 1633

³⁰⁵Mazower M, ο.π., 2020, σ.16 Στο ίδιο, σε αντίθεση με τον Χοσμπασούμ, ο οποίος στο έργο του *Η εποχή των
άκρων* επικεντρώνεται στον αγώνα ανάμεσα στον κομμουνισμό και τον καπιταλισμό.

³⁰⁶Στο ίδιο, 2020, σσ.14,46

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η περίοδος του Μεσοπολέμου ήταν μια περίοδος «δημιουργικού χάους», όπως κάθε περίοδος μεγάλης κρίσης ή μετάβασης στη ιστορία, η οποία νομοτελειακά οδηγεί στη γέννηση μιας νέας εποχής. Όπως γράφει και ο Rene Bergrioux (*Εργασία*, τ. 171, 09/04/1933): «...Μετά τους Θρόνους τα Έθνη, μετά τα Έθνη η Οικονομία. Το παν καταρρέει, τίποτε πια δεν μένει εις την θέσιν του. Το Μέλλον διαρκεί μίαν μόνον ημέρα, μετά την οποίαν υπάρχει το Άγνωστόν...». Το κυρίαρχο αστικό φιλελεύθερο κοσμοείδωλο, λοιπόν, διαλύονταν μπροστά στις ιδεολογικές, κοινωνικές και πολιτικοοικονομικές αναζητήσεις και αμφισβητήσεις. Αποτέλεσμα ήταν η πολυεπίπεδη σύγκρουση των τριών κυρίαρχων ιδεολογιών, του εθνικισμού, του φιλελευθερισμού και του κομμουνισμού.

Μέσα από την αρθρογραφία του περιοδικού *Εργασία* παρακολουθήσαμε την προσαρμογή της φιλελεύθερης ιδεολογίας στα νέα δεδομένα. Υπό την άποψη αυτή μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο διφυής οραματισμός του Ελ. Βενιζέλου εντάσσεται στις φιλελεύθερες ιδεολογικές αναζητήσεις της περιόδου.

Η προσπάθεια του Ελ. Βενιζέλου για τη δημιουργία ενός παρεμβατικού Κράτους, το οποίο θα δρούσε διορθωτικά στη σφαίρα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, αντιστοιχούσε στην ιδεολογική μετακίνηση από τον κλασικό φιλελευθερισμό στον κοινωνικό, που συντελείτο, παράλληλα και σε χώρες της Ευρώπης, όπως η Αγγλία. Το νέο εθνικό αφήγημα, πνευματικό και πολιτισμικό, προέκρινε τις αξίες του φιλελευθέρου ιδεαλισμού, δηλαδή τον συγχρονισμό και την αλληλεπίδραση του ιδιότυπο εθνικού πολιτισμού με άλλους εθνικούς πολιτισμούς με απώτερο σκοπό έναν πανανθρώπινο πολιτισμό.

Η ελληνική φιλελεύθερη πολιτειολογική σκέψη απέναντι στην πρόκληση της κοινοβουλευτικής κρίσης υιοθέτησε την πρόταση της ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας. Το ενδιαφέρον που επέδειξε το περιοδικό *Εργασία* για τα εθνικιστικά κινήματα του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού/ναζισμού, αντιστοιχούσε τόσο στην αναζήτηση λύσεων για την αντιμετώπιση της κρίσης, όσο στην ευρύτερη αναστάτωση που προκλήθηκε στη Δυτική Ευρώπη, κυρίως με την άνοδο του Αδόλφου Χίτλερ στην εξουσία. Βάσει των παραπάνω, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η ελληνική φιλελεύθερη πολιτειολογική σκέψη, επέλεξε να συμπορευτεί με τις παραδοσιακές ευρωπαϊκές συμμαχικές δημοκρατίες, την Αγγλία και την Γαλλία, αποδεικνύοντας το πολιτειακό δεσμό της με την Ευρώπη.

Βιβλιογραφία

1. Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974) Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1983
2. Βενιζέλος Ελ., «Περί δημοκρατίας (1931)», στο: *Τετράδια κοινοβουλευτικού λόγου II*, τετράδιο 6, επιστ. επιμ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, εισαγωγή-ιστορικός σχολιασμός Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, 2013
3. Βερέμης Θ., *Ελευθέριος Βενιζέλος Ο οραματιστής του εφικτού*, εκδόσεις ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, Αθήνα, 2017
4. Βλαχόπουλος Σπ., «Η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, από τον Ελευθέριο Βενιζέλο στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία», στο: *Η πολιτική κληρονομία του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Τ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σσ. 207-218
5. Δημαράς Αλ., «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων του Βενιζέλου», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Μαυρογορδάτος Γ. και Χατζηιωσήφ Χρ. , Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2019, σσ. 21-32
6. Εξερτζόγλου Χ., «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο», στο: *ΜΟΡΦΕΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ*, επιμ. Αβδελά Ε., Εξερτζόγλου Χ., Λυριντζής Χ., εκδόσεις ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ, Αθήνα, 2015
7. Κεσσόπουλος Αλ., «Η επιρροή του Γερμανικού Δικαίου της ανάγκης στη σκέψη του Βενιζέλου και το αποτύπωμα της στο Σύνταγμα του 1952», στο: *Η πολιτική κληρονομία του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Τ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σσ. 229-247
8. Κολιόπουλος Ιωαν., «Η τελευταία πράξη Α. Ο αντιβενιζελισμός στην εξουσία», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, κεφ. VIII «Η τελευταία πράξη», Τα ΝΕΑ-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα, 2005, σσ.347-356

9. Κωστής Κ., «Γ. Το στοίχημα της οικονομίας : αντιμέτωποι με τη διεθνή οικονομική κρίση», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, κεφ. VII «Η μεγάλη τετραετία», Τα ΝΕΑ-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα, 2005, σσ.331-340
10. Μαραντζίδης Ν., «Α. Η επάνοδος στην εξουσία», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, κεφ. VII «Η μεγάλη τετραετία», Τα ΝΕΑ-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα, 2005, σσ.289-297, 300-306
11. Μαραντζίδης Ν., «Δ. Η πορεία προς την πόλωση», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, κεφ. VII «Η μεγάλη τετραετία», Τα ΝΕΑ-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα, 2005, σσ.341-346
12. Μαυρογορδάτος Γ., «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Μαυρογορδάτος Γ. και Χατζηιωσήφ Χρ. , Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2019, σσ. 9-20
13. Μαυρογορδάτος Γ., *Μετά το 1922 Η παράταση του Διχασμού*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2022
14. Μελετιάδης Χ., « Το ελληνικό σχολείο τον 20ό αιώνα: ο ρόλος του Βενιζέλου», στο: *Η πολιτική κληρονομία του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Τ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σσ. 319-343
15. Μελετιάδης Χ., «Η εκπαιδευτική πολιτική και η ιδεολογία του Ελευθέριου Βενιζέλου: αναζητήσεις για μια αντικειμενική συστοιχία», στο: *Ελευθέριος Βενιζέλος Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2014, σσ.193-253
16. Μπογιατζής Β., *μετέωρος μοντερνισμός τεχνολογία, ιδεολογία της επιστήμης και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα, 2012
17. Μπότσιου Κωνστ., «Η Ελλάδα ως βαλκανική και μεσογειακή δύναμη Η γεωπολιτική κληρονομιά του Ελευθέριου Βενιζέλου», στο: *Η πολιτική κληρονομία του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Τ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σ. 139-164

18. Ντεμίροζου Ντ., «Η ελληνοτουρκική προσέγγιση Στις τουρκικές εφημερίδες», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, κεφ. VII «Η μεγάλη τετραετία», Τα ΝΕΑ-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα, 2005, σσ.316-317
19. Οικονόμου Ν., «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 35β, Παραπολιτικά Εκδόσεις Α.Ε., 2015, σσ.40-62
20. Παπαδάκης (Παπαδής) Νικ., *Ελευθέριος Βενιζέλος Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, τ. 4^{ος}, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, Αθήνα, 2020
21. Παπάρη Κ., *Ελληνικότητα & αστική διανοήση στον Μεσοπόλεμο, Το πολιτικό πρόγραμμα των Π. Κανελλόπουλου, Ι.Θεοδωρακόπουλου και Κ. Τσάτσου*, εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα, 2017
22. Σβολόπουλος Κ., «Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδος», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 35β, Παραπολιτικά Εκδόσεις Α.Ε., 2015, σσ.78-91
23. Σκαλιδάκης Γ., «Ακολουθώντας το παράδειγμα του αείμνηστου αρχηγού Ελευθέριου Βενιζέλου», στο: *Η πολιτική κληρονομία του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Τ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σσ. 25-38
24. Τασούλας Κ., «Πρόλογος», στο: *Η πολιτική κληρονομία του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Τ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σσ. xi-xv
25. Τζιόβας Δ., *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 1989
26. Τζιόβας Δ., *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα νεοτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*, ΠΟΛΙΣ, Αθήνα, 2011
27. Χατζηβασιλείου Ευανθ., «Β. Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, κεφ. VII «Η μεγάλη τετραετία», Τα ΝΕΑ-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα, 2005, σσ.307-315, 318-330
28. Χατζηβασιλείου Ευανθ., «Βαλκανικό Σύμφωνο Η διαφωνία του Βενιζέλου», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, κεφ. VIII «Η τελευταία πράξη», Τα ΝΕΑ-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα, 2005, σ.355

29. Χατζηβασιλείου Ευανθ., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως πρότυπο: Υψηλή στρατηγική και πολιτική κουλτούρα 1944-1967», στο: *Η πολιτική κληρονομία του Ελευθέριου Βενιζέλου Συνέχειες και ασυνέχειες*, Πρακτικά συνεδρίου, επιστ. επιμ. Κουκουράκης Γ.-Σακελλαρόπουλος Γ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2021, σσ. 103-116
30. Χατζηβασιλείου Ευανθ., «Ο φιλελευθερισμός του Βενιζέλου: στοχοθεσία και πολιτική πράξη, 1910-1936», στο: *Ελευθέριος Βενιζέλος Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του: ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, επιστ. επιμ. Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αθήνα, 2014, σσ.143-169
31. Χατζηιωσήφ Χρ., «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Μαυρογορδάτος Γ. και Χατζηιωσήφ Χρ. , Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2019, σσ. 439-4580
32. Mazower M., *Σκοτεινή ήπειρος Ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*, μτφ. Κουρεμένος Κ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2020
33. Griffin R., «Modernity, modernism, and fascism. A “mazeway resynthesis”», στο: *MODERNISM/modernity*, vol. 15, n. 1, The John Hopkings University Press, 2008, σσ.9-24
34. Stefanidis I., «Reconstructing Greece as a European State: Venizelos’ Last Premiership, 1928-32, στο: *Eleftherios Venizelos:The trials of Statesmanship*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2006, σσ.193-233
35. Wager P. *A Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*, Taylor & Francis Group, 1993

ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το 1821, διαθέσιμο στο: [<https://www.haniotika-nea.gr/o-eleytherios-venizelos-kai-to-1821/>], τελευταία πρόσβαση 29/01/2024 11:55 π.μ.
- Περιοδικό *Εργασία* διαθέσιμο στο: [<http://arxiomnimon.gak.gr/browse/index.html?cid=175215>]

1. Brinon De F., «Το νέον καθεστώς εν Γερμανία και οι κίνδυνοι της Παγκοσμίου Ειρήνης α- η έννοια της επανάστασεως της 5ης Μαρτίου»: περιοδικό *Εργασία*, τ. 171, Αθήνα, 09/04/1933, σσ.510-511
2. Papen Von., «Η εσωτερική κατάστασις και αι επιδιώξεις της Νέας Γερμανίας»: περιοδικό *Εργασία*, τ. 171, Αθήνα, 28/05/1933, σσ.763-764
3. W., «Η Σιβιτανίδειος Σχολή και η μέχρι τούδε εξέλιξις της» γ' μέρος, στο: περιοδικό *Εργασία*, τ.165, Αθήνα, 26/02/1933, σ.295
4. Α.Ν. «ο κ. Βενιζέλος και ο κ. Τσαλδάρης», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 120, Αθήνα 16/04/1932, σ. 463-464
5. Α.Ν. «Αν ματαιωθεί η Οικουμενική επιβάλλεται η άμεσος ενέργεια εκλογών», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 146, Αθήνα 16/10/1932, σ. 1295-1296.
6. Αβραάμ Ν., «Επιβάλλεται να γίνη ενίσχυσις της εκτελεστικής εξουσίας περιοριζομένων των δικαιωμάτων του κοινοβουλίου;», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 199, 122/10/1933, σ. 1503
7. Αβραάμ Ν., «Προς μεταρρύθμισιν του Συντάγματος», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 250, 14/10/1934, σσ. 1304-1304
8. Αβραάμ Ν., «Τα «ηθικά ζητήματα»», τ. 251, Αθήνα, 21/10/1934, σ. 1335
9. Αγαπητίδης Σ., «Η φασιστική επανάστασις», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 226, Αθήνα, 29/04/1934, σσ.532-534
10. Αγαπητίδης Σ., «Πολιτικά συστήματα: Φασισμός και εθνικοσοσιαλισμός ομοιότητες και διαφοραί» στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 254, Αθήνα, 11/11/1934, σσ.1434-1436

11. Αδαμάντιος Αδ., «Η σημερινή Λογοτεχνία μας και η εξέλιξίς της εν τω μέλλοντι», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 105, Αθήνα, 02/01/1930, σσ.19-20
12. Άμαντος Κωνστ., «Δημοκρατικά προβλήματα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 227, Αθήνα, 06/05/1934, σσ.561-562
13. Απόσπασμα από το λόγο του Ελ. Βενιζέλου στη Φιλελεύθερη Νεολαία στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 7, Αθήνα, 22/02/1930, σ.29
14. Αφεντούλης Γ., «Η σωματειακή διοργάνωσις του φασιστικού κόμματος», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ.225, Αθήνα, 22/04/1934, σσ. 499-502
15. Βαλαούρης Ε., «Πνευματική κίνησις: Σχολείον και Δημοκρατία» στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 48, Αθήνα, 06/12/1930, σ.21
16. Βαμβέτσος Αλ., «Ανάγκη συνεργασία και όχι απλής συνεννοήσεως» α' μέρος, στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 249, Αθήνα, 07/07/1934, σσ.1276-1277
17. Γληνός Δ., «Η σημερινή λογοτεχνία μας και η εξέλιξίς της εν τω μέλλοντι», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 112, Αθήνα, 20/02/1932, σ.228
18. Γιώτης Χρ., «Αι ενδεικνύμεναι συνταγματικά μεταρρυθμίσεις του κοινοβουλευτικού μας συστήματος», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 180, 11/06/1933, σ. 828
19. Δουζίνας Γ., «Η ενίσχυσις της εκτελεστικής εξουσίας δια της εισαγωγής του άρθρου 48 του γερμανικού Συντάγματος», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 137, 14/08/1932, σ. 1009
20. Ζαβιτζιάνος Κ.,«Η μεταβολή πολιτεύματος και το αμερικανικόν σύστημα», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ.3, 25/01/1930, σσ. 4-5
21. Θεοτοκάς Γ., «Αι ανησυχίαι της νέας γενεάς», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 2, Αθήνα, 18/01/1930, σσ.23-24
22. Θεοτοκάς Γ., «Τα ιδανικά της νέας γενιάς», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 7, Αθήνα, 29/02/1930, σσ.24-25
23. Θεοφάνους Αλεξ., «Η προστασία του εργάτου Η «Dopolavoro» εν Ιταλία» α' μέρος, στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 26, Αθήνα, 05/07/1930, σσ.18-19
24. «Λακωνικά», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 6, 15/02/1930, σ. 8
25. Καμπάνης Αρ., «Οι νέοι και η λογοτεχνία μας», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 75, Αθήνα, 06/06/1931, σ.679
26. Καλιτσουνάκης Δ., «Η κοινωνική νομοθεσία εν Ελλάδι κατά τη δεκαετίαν 1924-1934», στο περιοδικό *Εργασία*, τ. 227, Αθήνα, 06/05/1934, σσ. 569-570

27. Καφαντάρης Γ., «Ο κοινοβουλευτισμός εις την μεταπολεμικήν Ελλάδα», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 179, 04/06/1930, σσ. 788-789 & Μυλωνάς Αλεξ., «Βελτίωσις όχι κολόβωσις του κοινοβουλευτισμού», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 181, 18/06/1933, σσ. 860-861
28. Κόκκινος Δ., «Η Σημερινή λογοτεχνία μας και η εξέλιξις της εν τω μέλλοντι», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 108, Αθήνα, 23/01/1932, σσ.101-102
29. Κουλουμβάκης Ευσ., «Εκ της διαλέξεως ενός φασίστα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 150, Αθήνα, 13/11/1932, σσ. 1424-1425
30. Κουλουμβάκης Ευστ. «Ο αντικοινοβουλευτικός τραγέλαφος», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 180, Αθήνα, 11/06/1933, σ. 825-826
31. Κύρου Αχ., «Η Ελλάς του 1920 και η Ελλάς του 1930», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 7, Αθήνα, 22/2/1930, σσ.6-7
32. Κύρου Αχ., «Τα σύγχρονα προβλήματα Το πνευματικόν περιεχόμενον του ελληνικού εθνισμού α'», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 216, Αθήνα, 18/2/1934, σ.202
33. Λέφας Χρ. Β., «Η Παιδεία στην δεκαετία 1924-1934», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 229, Αθήνα, 20/05/1934, σ.653.
34. Λέφας Χρ. Β., «Η εκπαίδευση στην Ελλάδα», μέρος δ', στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 233, Αθήνα, 17/06/1934, σ.781
35. Λέφας Χρ. Β., «Η εκπαίδευση στην Ελλάδα», ι' μέρος, στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 236, Αθήνα, 08/07/1934, σ.872
36. Μακκάς Λ., «Τα μεταπολεμικά μας ιδανικά», στο: *Εργασία*, τ. 16, Αθήνα, 26/04/1930, σσ.4-6
37. Μακκάς Λ., «Η πνευματική κίνησις Πατριωτισμός και Εθνικισμός», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 21, Αθήνα, 31/05/1930, σ.20
38. Μακκάς Λ., «Η Ευρώπη και ημείς», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 27, Αθήνα, 12/07/1930, σ.6
39. Μακκάς Λ., «Η ειρήνη και το εθνικόν φρόνημα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 49, 13/12/1930, Αθήνα, σ. 21
40. Μακκάς Λ., «Δια να σωθούν το κράτος και η κοινωνία πρέπει να παρεκκλίνωμεν από το Σύνταγμα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 127, 04/06/1932, σσ. 661-662
41. Μακκάς Λ., «Επιβάλλεται να γίνη ενίσχυσις της εκτελεστικής εξουσίας περιοριζομένων των δικαιωμάτων του κοινοβουλίου;», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 198, 15/10/1933, σ. 1472

42. Μακκάς Λ., «Η εξωτερική πολιτική της Ελληνικής Δημοκρατίας (1924-1934)», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 228, Αθήνα, 13/05/1934, σσ.606-608
43. Μακκάς Λ., «Το εν Γενεύη Έγκλημα της Διπλωματίας μας», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 232, Αθήνα, 10/06/1934, σσ.725-726
44. Μακκάς Λ., «Η ιστορική καμπή της προεδρικής εκλογής», στο περιοδικό *Εργασία*, τ. 244, Αθήνα, 02/09/1934, σσ. 1109-1111
45. Μανούσης Μ., «Η διευρύνσις το παρεμβατισμού και η έρευνα της αρμοδιότητος του κράτους», στο περιοδικό *Εργασία*, τ. 181, Αθήνα, 18/06/1933, σσ. 868-870
46. Μπαρλάς Τ., «Ο Νεοκαισαρισμός εναντίον του δημοκρατικού πνεύματος», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 179, 04/06/1933, σσ. 789-790
47. Νικολόπουλος Αντ., «Ας προσέξουν οι δημοκρατικοί αρχηγοί μήπως ανατρέψουν αυτοί την δημοκρατίαν!», στο περιοδικό: *Εργασία*, τ. 137, Αθήνα, 14/08/1932, σσ. 1007-1008
48. Νικολόπουλος Αντ., «Το Έργον μιας τετραετίας», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 138, Αθήνα, 21/08/1932, σ. 1039-1940
49. Νικολόπουλος Αντ. Ι., «Από την πολιτικήν κίνησιν: Κυβέρνησις Εθνικής Παραγωγής», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 162, Αθήνα, 05/02/1933, σ. 175
50. Νικολόπουλος Αντ. Ι., «Από την πολιτικήν κίνησιν: Διατί πρέπει να ψηφισθή η σημερινή υπό τον κ. Βενιζέλον κυβέρνησις Α' εις ποίαν κατάστασιν ευρίσκεται σήμερον η χώρα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 164, Αθήνα, 19/02/1934, σ. 247
51. Νικολόπουλος Αντ. Ι., «Κύριε Τσαλδάρη, θ' αφήσετε με την πρόφασιν της στάσεως να γίνουν αντεκδικήσεις;», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 168, Αθήνα, 19/03/1933, σ. 391
52. Νικολόπουλος Αντ. Ι., «Ανάγκη αληθειών: Η πραγματική έννοια της ψήφου της 5ης Μαρτίου και τα εξ αυτής διδάγματα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 167, Αθήνα, 12/03/1933, σσ. 355-357
53. Νικολόπουλος Αντ. Ι., «Ανάγκη αληθειών: Διδάγματα εκ της ήττης της 5ης Μαρτίου», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 168, Αθήνα, 19/03/1933, σ. 392
54. Ξενόπουλος Γ., Βουτυράς Δ., Νόβας Αθ., «Η μεταπολεμική διανόησις και τέχνη εις την Ελλάδα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 177, Αθήνα, 26/12/1931, σ.1740-741, τ. 180, 11/06/1933, σσ.850-851
55. Ξενόπουλος Γ., Βουτυράς Δ., «Η μεταπολεμική διανόησις και τέχνη εις την Ελλάδα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 177, Αθήνα, 26/12/1931, σ.740-741

56. Πανούτσιο Σ., «Η νέα συνταγματική τάξις εν Ιταλία υπό επιστημονικής έποψιν», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 236, Αθήνα, 08/07/1934, σ. 878
57. Παπαβασιλείου Σ., «Η μόρφωσις της ηγέτιδος τάξεως», β' μέρος, στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 38, Αθήνα, 27/09/1930, σ.19
58. Παπαδάκης Β.Π., «Η εκ της θέσεως της σημασίας της Ελλάδος» στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 253, Αθήνα, 14/11/1934, σ.1404
59. Παπαναστασίου Αλ., «Αι επικρίσεις εναντίον του σχεδίου Ευρωπ. Ομοσπονδίας» στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 21, Αθήνα, 31/05/1930, σ.4
60. Παπαναστασίου Αλ., «Τα δέκα χρόνια της Δημοκρατίας», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 228, 13/05/1934, σσ. 597-598
61. Παπαναστασίου Αλ., «Το ελληνικό πολίτευμα και ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ.4, 01/02/1930, σσ. 6-8
62. Παπανδρέου Γ., «Οι εθνικοί και ανθρωπιστικοί σκοποί της ελληνικής παιδείας», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 246, Αθήνα, 16/09/1934, σ.1184 στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 246, Αθήνα, 16/09/1934, σ.1164
63. Παπανδρέου Γ., «Τα ιδανικά της παιδείας» στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 198, Αθήνα, 14/11/1931, σ.1206
64. Πίτσιος Γ., «Περί κοινοβουλευτισμού», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 203, Αθήνα, 19/11/1933, σ. 1642
65. Πέτσας Κων., «Το συντεχνιακόν κοινοβούλιον είναι η σωτηρία της χώρας», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 253, Αθήνα, 17/06/1934, σσ. 764-765
66. Πολίτης Φ., Νικολούδης, Σκίπης Σ, Θ. Κόκκινος Δ., «Η σημερινή λογοτεχνία μας και η εξέλιξις της εν τω μέλλοντι», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 104, 26/12/1931, σ.1386, τ. 106, 09/01/1932, σ. 48, τ. 107, 16/01/1932, σσ. 71-72, τ. 108, 23/01/1932, σ. 101
67. Πολυχρονιάδης Κ. Δ., «Το Συμβούλιον της Επικρατείας», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 227, Αθήνα, 06/05/1934, σ.575
68. Σβολόπουλος Α. Κ., « «Η κρίσις του Κράτους» εν Ελλάδι», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ.4, 05/04/1930, σ. 12
69. Σγουρίτσας Χρ., «Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία», α' μέρος, στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ.127, 04/06/1932, σσ. 697-698. Στο ίδιο, συμπεριλαμβάνει περιλήψεις των ομιλιών των Γ. Φραγκούδη, Χρ. Σγουρίτσα, Παναγ. Κ. Κανελλόπουλου

70. Σγουρίτσας Χρ., «Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία», β' μέρος, στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ.128, 12/06/1932, σσ. 729-730. Στο ίδιο, συμπεριλαμβάνει περιλήψεις των ομιλιών των Αλ. Σβώλου και Γ. Παπανδρέου. Το απόσπασμα είναι από την ομιλία του Γ. Παπανδρέου
71. Σκίπης Σ., «Η σημερινή Λογοτεχνία μας και η εξέλιξίς της εν τω μέλλοντι», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 107, Αθήνα, 16/01/1932, σσ. 71-72
72. Σκίπης Σ., «Η μεταπολεμική διανόησις και τέχνη είς την Ελλάδα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 177, Αθήνα, 21/05/1933 σσ.740-741
73. Σκουρή Τ., «Σύγχρονοι πολιτικά σκέψεις», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 253, Αθήνα, 04/11/1934, σ. 1415
74. Σοφιανόπουλος Ι.Α., «Επιβάλλεται να γίνη ενίσχυσις της εκτελεστικής εξουσίας περιοριζομένων των δικαιωμάτων του κοινοβουλίου;», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 198, 15/10/1933, σσ. 1470-1471
75. Σοφιανόπουλος Ι.Α., «Η ειρήνη του κόσμου είναι επισφαλής», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 203, Αθήνα, 19/11/1933, σσ. 1630-1633
76. Συντάξεως (Της), «Από την αγγλικήν και την γερμανικήν κρίσιν Οι δύο μεγάλοι ασθενείς της Ευρώπης», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 84, Αθήνα, 12/09/1931, σσ.963-964
77. Συντάξεως (Της), «Τα ζωντανά προβλήματα της χώρας: Η ασφάλεια της Ελλάδος και η κατοχύρωσις της ειρήνης», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ.5, Αθήνα, 08/02/1930, σσ.3-4
78. Συντάξεως (Της), «Τα ζωντανά προβλήματα της χώρας: Τα ιδανικά της δευτέρας εκατονταετίας» στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 41, Αθήνα, 18/10/1930, σ.3
79. Της Συντάξεως., «Τα ζωντανά προβλήματα της χώρας: Η ασφάλεια της Ελλάδος και η κατοχύρωσις της ειρήνης», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 5, Αθήνα, 08/02/1930, σ.3
80. Συντάξεως (Της), «Τα ζωντανά προβλήματα: της χώρας Η Ελλάς και το σχέδιο Μπριάν», στο :περιοδικό *Εργασία*, τ. 28, Αθήνα, 19/07/1930, σ.5
81. Συντάξεως (Της), «Τα ζωντανά προβλήματα: της χώρας Ο απολογισμός ενός ελληνικού αιώνας», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 12, Αθήνα, 29/3/1930, σσ.3-4
82. Συντάξεως (Της), «Τα ζωντανά προβλήματα: της χώρας: Η αλληλεγγύη των δημοκρατικών», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ.65, Αθήνα, 28/03/1931, σ.295

83. Συντάξεως (Της), «Ο αγών του Ελευθέριου Βενιζέλου προς πλήρη διαφώτισιν του ελληνικού λαού Η σταθεροποιήσις και τα φορολογικά Βάρη, δηλώσεις και άρθρα μια εβδομάδος» στο περιοδικό: Εργασία, τ. 142, Αθήνα, 18/09/1932, σσ. 1167-1175
84. Συντάξεως (Της), «Πολιτική Εβδομάς», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 180, Αθήνα, 11/06/1933, σ. 823
85. Συντάξεως (Της), «Τα ζωντανά προβλήματα της χώρας: Ειρήνη, υλισμός και δημοκρατία», στο: περιοδικό Εργασία, τ.8, Αθήνα, 01/03/1930, σσ.3-4
86. Σωτηριάδης Ν., «Η μεταπολεμική διανοήσις και τέχνη εις την Ελλάδα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 180, Αθήνα, 11/06/1933, σ.851
87. Τόμπρος Μ., «Είναι σήμερον δυνατή η δημιουργία νεοελληνικού ρυθμού;», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 114, Αθήνα, 05/03/1932, σσ.290-291
88. Τσιμπιδάρος Π., «Επιβάλλεται να γίνη ενίσχυσις της εκτελεστικής εξουσίας περιοριζομένων των δικαιωμάτων του κοινοβουλίου;», στο: περιοδικό, Αθήνα, τ. 199, 122/10/1933, σσ. 1503-1504
89. Τσιριμώκος Μ., «Η μεταπολεμική διανοήσις και τέχνη εις την Ελλάδα», στο: περιοδικό *Εργασία*, τ. 178, Αθήνα, 28/5/1933, σ.780,
90. Φαρμακίδης Γ., «Χιτλερισμός και Παγερμανισμός»: στο περιοδικό Εργασία, τ. 180, Αθήνα, 11/06/1933, σ.843-844
91. Φαρμακίδης Γ. Α., «Δικτατορία και Κοινοβουλευτισμός», στο: περιοδικό *Εργασία*, Αθήνα, τ. 182, 25/06/1933, σσ. 898-915